

III

ქართლ-მესხეთის ფეოდალური სახელმწიფო (ქართველთა სამეფო) და ცნობები მის შესახებ გიორგი მერჩულის კვლევი

საისტორიო ცნობებიდან, რომელთაც შეიცავს გიორგი მერჩულის ძველი საქართველოს ფეოდალურ სახელმწიფოთა შესახებ, აქ ჩვენ პირველ რიგში შევჩერდებით იმ ცნობებზე, რომლებიც ქართლ-მესხეთის სახელმწიფოს („ქართველთა სამეფოს“) შეეხება.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ცნობები გიორგი მერჩულისა ქრონოლოგიურად მოიცავს დროს მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან — მე-10 საუკუნის ნახევრამდე, ე. ი. ეხება არა მხოლოდ იმ ეპოქას, როდესაც საბოლოოდ ჩამოყალიბდა „ქართველთა სამეფო“ (მე-9 საუკუნის დასაწყისში), არამედ ნაწილობრივ ეხება ამის წინარე დროსაც, არაბთა ძლიერების ხანას აღმოსავლეთ საქართველოში.

1

აღმოსავლეთი საქართველო

მე-8 საუკუნის მიორე ნახევრიდან — მე-9 საუკუნის დასაწყისამდე
(ქართლის მარცხთაგანი: ნეკსა II, სტეფანოზ IV და აშოტ I)

ჩვენ უკვე მოხსენებული გვქონდა, რომ ქართული ფეოდალური სახელმწიფოებრივი ერთეულებიდან ყველაზე გვიან ჩამოყალიბდა „ქართველთა სამეფო“, რაც იმით იყო გამოწვეული, რომ საქართველოს ცენტრში — ქართლის მხარეში — არაბთა უფრო მტკიცედ იყო დამკვიდრებული, ვიდრე სანაპირო პროვინციებში. აქ, საქართველოს გულში, ქართლის მხარეში, არაბებს ეპყრათ იბერიის ძველი დედაქალაქი თბილისი, რომელიც არაბებმა გაიხადეს თავისი მფლობელობის მკვიდრ ციტადელად და აქედან ავრცელებდნენ თავის გავლენას საქართველოს სხვა მხარეებზე. „უფლება სარკინოზთა (არაბთა) განდიდნა“, — მოგვითხრობს ძველ-ქართველი ისტორიკოსი, — „რამეთუ დაიპყრეს ქალაქი ტფილისი აგარიანთა (არაბთა) და შექმნეს საყოფელად თვსად და მიიღებდეს ხარკსა ქუეყანისა ამისგან, რომელსა ჰრქვან ხარაჯა“¹.

¹ იხ. მატინე ქართლისა, გვ. *440/217.

არჩილ II-ის დროს, როდესაც აღმოსავლეთ საქართველოს მხარეებმა დროებით თავი დააღწიეს არაბთა ბატონობას, თბილისი და თბილისის მხარე ისევ მკვიდრად არაბთა ხელში დარჩა. ხოლო, როდესაც ხანმოკლე არსებობის შემდეგ დაეცა არჩილ II-ის დროს შექმნილი სახელმწიფოებრივი გაერთიანება, თბილისში მსხდომმა არაბებმა ისევ გაავრცელეს თავისი გავლენა მთელ აღმოსავლეთ საქართველოზე (მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში).

ჩვენ აქ არ ვისახავთ მიზნად დეტალურად განვიხილოთ, თუ როგორი იყო სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური ორგანიზაცია არაბთა მიერ დაპყრობილ საქართველოს მხარეთა. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ არაბთა მფლობელობის დროს საქართველოში თუმცა მოსპობილი იყო „მეფობა ქართლისა“ (ე. ი. გაუქმებული იყო ქართული სახელმწიფოებრივობა), მაგრამ შერჩენილი იყო ზოგიერთი ინსტიტუტი ძველი სახელმწიფოებრივობისა, კერძოდ, „ქართლის ერისმთავარის“ ინსტიტუტი.

„ქართლის ერისმთავარი“ (რომელსაც ეწოდებოდა აგრეთვე „ქართლის ერისთავი“ ანუ „დიდი ერისთავი“, აგრეთვე „მთავარი“) — ითვლებოდა ქართული ეროვნული ხელისუფლების წარმომადგენლად არაბთა მთავრობის წინაშე. ქართლის ერისმთავარს, როგორც ირკვევა, ნიშნავდა და ამტკიცებდა ამ პოსტზე თვით ხალიფა¹. რეზიდენცია ქართლის ერისმთავარისა იყო თბილისი.

თბილისშივე ჰქონდა რეზიდენცია ხალიფატის უზენაეს მოხელეს — არაბთა ამირას, რომელიც წარმოადგენდა ხალიფის ძალაუფლებას არაბთა მიერ დაპყრობილ საქართველოს მხარეებში.

*

მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან — ვიდრე მე-9 საუკუნის დასაწყისამდე არაბთა მიერ დაპყრობილ საქართველოში „ქართლის ერისმთავრებად“ იყვნენ შემდეგნი პირნი ბაგრატიონთა სახლისა:

1. ნერსე II ერისმთავარი (ძე ადარნერსე ერისმთავარისა და კურაპალატისა) — მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში ვიდრე 781 წლამდე.

2. სტეფანოს IV ერისმთავარი (ქართლ-მეხსეთის ბაგრატიონთა მეორე შტოს წარმომადგენელი, ძე გურგენ ერისთავისა) — 781 წლიდან მე-8 საუკუნის დასასრულამდე.

3. აშოტ I დიდი (ბიძა სტეფანოზ IV ერისმთავარისა, ძმა გურგენ ერისთავისა) — მე-8 საუკუნის დასასრულსა და მე-9 საუკუნის დასაწყისში.

გიორგი მერჩულის ძეგლში მოიხსენება პირველი ამ ერისმთავართა შორის — ნერსე II. ხოლო უფრო დაწვრილებით მოგვითხრობს გიორგი მერჩულე მესამე ერისმთავარის აშოტ I დიდის შესახებ, რომელიც უპირველად თვალსაჩინო ფიგურაა ადრეულ საშუალ-საუკუნეთა საქართველოს ისტორიისა, აღმადგენელი „ქართველთა სამეფო“-სი.

ნერსე II მოიხსენება გიორგი მერჩულის ძეგლში გრიგოლ ხანძთელის ბიოგრაფიასთან დაკავშირებით. გრიგოლ ხანძთელი იყო შვილობილი ნერსე II-ისა.

¹ ამას ადასტურებს მე-8 საუკუნის ავტორის იოანე საბანის-ძის ცნობა, რომელიც ეხება ქართლის ერისმთავრებს ნერსე II-ს და სტეფანოს IV-ს (იხ. იოანე საბანის-ძე, მარტილობა აბო ტფილელისა, კ. კეკელიძის გამოცემა, 1935 წ., გვ. 66 და 63).

ვიორგი მერჩულე მოგვითხრობს გრიგოლ ხანძთელის შესახებ, რომ „ესე იყო შვილი წარჩინებულთა დიდებულთა... მამა-დედათაჲ, და სახლსა შინა სამეუფოსა დიდისა ნერსეჲ ერისთვისასა აღზრდილ იყო ჯელითა კეთილად - მსახურისა დედოფლისა ნერსეჲს ცოლისაჲთა, რომელსაცა ეწვილა, რამეთუ იყოცა ძმისწული მისი“¹. ამრიგად, გრიგოლ ხანძთელი ნერსე II-ის მეუღლის ძმისწული ყოფილა; იგი შვილად აუყვანიათ ნერსე II-სა და მის მეუღლეს და თავისთან აღუზრდიათ.

ნერსე II-ის კარზე, ვიორგი მერჩულის უწყების თანახმად, გრიგოლ ხანძთელს ბრწყინვალე განათლება მიუღია; აქ მან „სამოძღუროჲ ქართულსა ენასა შინა ყოველი დაისწავლა“, „მწიგნობრობაჲცა ისწავა მრავალთა ენათაჲ“, და „სიბრძნეჲცა ამის სოფლისა ფილოსოფოსთაჲ ისწავა კეთილად“².

ნერსე II-ის „კარი სამეუფო“, როგორც ირკვევა, გარს იკრებდა იმდროინდელს ქართულ განათლებულ წრეებს. ასე, ნერსე II-ის წრის მოღვაწეა განთქმული ქართველი მწერალი იოანე საბანის-ძე, ქართული ეროვნული იდეოლოგიის ეს უდიდესი ბაიბახტარი აღრეულ საშუალო საუკუნეებში.

გასაგებია, რომ ამ წრეში გრიგოლ ხანძთელს მიუღია ის ბრწყინვალე განათლება, რაზედაც ჩვენ საგანგებოდ მოგვითხრობს ვიორგი მერჩულე.

ნერსე II, როგორც ირკვევა, მიუღებელი პოლიტიკური ფიგურა იყო არაბთა ხელისუფლებისათვის, მას რამდენჯერმე განუცდია ტყვეობა და დევნა არაბებისაგან.

იოანე საბანის-ძე გადმოგვცემს, რომ 772 წელს არაბთა ხალიფამ აბდილამ (ალმანსურმა) ნერსე ქართლის ერისმთავარი გაიწვია ბაღდადში. ნერსე ერისმთავარი დასმენილი ყოფილა ხალიფის წინაშე. ხალიფის კარზე წარდგომის შემდეგ ხალიფამ ბრძანა დატყვევება ნერსე ერისმთავარისა („შესმენითა ბოროტთა კაცთაჲთა“, როგორც გადმოგვცემს თანამედროვე ავტორი); ნერსე საპყრობილეში ჩაადგეს.

ნერსე ერისმთავარმა საპყრობილეში ტყვედ დაჰყო სამი წელი (772 წლიდან — 775 წლამდე), ვიდრე არ გარდაიცვალა ხალიფა ალმანსური³.

775 წელს ახლად გამეფებულმა ხალიფამ მაჰდიმ განათავისუფლა ნერსე, „გამოიყვანა მწარისა მისგან საპყრობილისა“; ნერსე აღუდგენიათ უფლებებში, ისევ დაუდგენიათ იგი ერისმთავრად ქართლისა და გამოუსტუმრებიათ თბილისში⁴.

მაგრამ ამის შემდეგაც ნერსე ერისმთავარი, რომელიც, როგორც ირკვევა, ეროვნული პოლიტიკის ხაზის გამტარებელი ყოფილა და „ჩუქულები სიბერე მამული სისლვისა“ იქცეოდა, — ვერ შერიგებია არაბთა ბატონობას და არაბებსაც იგი ისევ ექვს ქვეშ აუყვანიათ. ნერსე, ტყვეობიდან დაბრუნების შემდეგ, ქართლის ერისმთავრის პოსტზე ყოფილა ხუთი წელი, 775 წლიდან — 781 წლის დასაწყისამდე. ხოლო 781 წელს მას შეტაკება მოსვლია არაბებთან და ბრძოლაში დამარცხებულია.

¹ იხ. ვიორგი მერჩულე, გვ. 13 — 14.

² იხ. იქვე, გვ. 14₁₈ — 22 და 44₁₋₅.

³ იხ. იოანე საბანის-ძე, გვ. 63.

⁴ იხ. იქვე, გვ. 63.

რით იყო უშუალოდ გამოწვეული ეს შეიარაღებული კონფლიქტი, ამის შესახებ წყაროებში პირდაპირი ჩვენება არ შენახულა, მაგრამ ზოგიერთ გარემოებათა გამო საფიქრებელი ხდება, რომ ნერსე ერისმთავარი აჯანყებას ამზადებდა. ყოველ შემთხვევაში წყაროებიდან ირკვევა ერთი რამ: უფრო ადრე, ვიდრე მოხდებოდა შეიარაღებული შეტაკება არაბებთან, ნერსეს თავისი ოჯახი უკვე წინასწარ დახიზნული ჰყოლია დასავლეთ საქართველოში, რომელიც ამ დროს ბიზანტიის გავლენის სფეროში იყო მოქცეული. თანამედროვე ავტორი გადმოგვცემს, რომ „პირველადვე (ადრევე) წარგზავნენ მას (ნერსე ერისმთავარსა) დედა და ცოლი და შვილნი და მონაგები (ქონება-საუნჯენი) და ყოველნი სახლისა მისისანი (მისი ოჯახ-გვარეულობის წევრნი)“ — დასავლეთ საქართველოში, „რამეთუ კრძალულ (დაცულ) იყო ქუეყანაჲ იგი (დასავლეთი საქართველო) შიშისაგან სარკინოზთაჲსა (არაბთა)“¹.

ამას გარდა ნერსე ერისმთავარი, ჩანს, ურთიერთობის დამყარებას სცდილობდა ხაზარეთის ხაკანთან, რომელიც არაბთა დაუძინებელი მტერი იყო.

არაბებს, როგორც ირკვევა, ადრევე გაუგიათ ნერსე ერისმთავრის ამ საექვეო ხასიათის მზადებათა შესახებ და თავს დასხმიან მას. თანამედროვე ავტორი გადმოგვცემს:

„და იყო დღეთა მათ შინა კუალად განრისხებაჲ ჯელმწიფეთა მათ სარკინოზთაჲ (არაბთა) ნერსე ერისმთავარსა ზედა, და იელტოდა იგი, რამეთუ სასტიკად ჰბრძოდეს მას სარკინოზთა (არაბთა) ერი. და უფალმან დაიცვა იგი (ნერსე ერისმთავარი) ჯელთაგან მათთა (არაბთა); და განვლო მან (ერისმთავარმან) კარი იგი ოვსეთისაჲ, რომელსა დარიალან ერქუმის. და რაჟამს განვიდა (ნერსე ერისმთავარი), იყო მის თანა ერისაგან მისისა ვითარ სამასი ოდენ მამაკაცი“².

ამრიგად, ნერსე ერისმთავარს, როდესაც მას თავს დასხმიან არაბები, ბრძოლით უკან დაუხევია ქართლის მთიანეთში, გაუვლია დარიალანის (დარიალის) კარი და სამასი კაცის თანხლებით გადასულა ჩრდილო კავკასიაში.

ქართლიდან ლტოლვილი ნერსე ერისმთავარი ჯერ ჩასულა ხაზართა ხაკანთან. შემდეგ ნერსე ერისმთავარი ხაზარეთიდან გადადის დასავლეთ საქართველოში, სადაც, როგორც მოვიხსენეთ, ადრიდანვე იყო დახიზნული ნერსე ერისმთავრის ოჯახი³.

ამით დასრულდა ნერსე ერისმთავრის პოლიტიკური მოღვაწეობა. არაბთა ხალიფამ მაჰდიმ ნერსე ერისმთავრის ნაცვლად ქართლის ერისმთავრად დანიშნა იმავე ბაგრატიონთა „სახლის“ წევრი (ბაგრატიონთა გვარეულობის მეორე შტოს წარმომადგენელი) სტეფანოზ IV, ძე გურგენისა⁴. სტეფანოზ IV ქართლის ერისმთავრად არის 781 წლიდან ვიდრე მე-8 საუკუნის ბოლომდე (790-იან წლებამდე).

სტეფანოზ ერისმთავრის შუამდგომლობით არაბთა ხელისუფლება ნებას დართავს ნერსე II-ს დაბრუნდეს ქართლის ქვეყანაში. 782 წლის დასასრულს ნერსე, თავის თანხლებელ ქართველ ემიგრანტებთან ერთად, გადმო-

¹ იხ. იოანე საბანის-ძე, გვ. 65.

² იხ. იქვე, გვ. 64.

³ იხ. იქვე, გვ. 65.

⁴ იხ. იქვე, გვ. 66.

დის ქართლში, სადაც ნერსე, ერისმთავრობის პოსტიდან გადაყენებული, ცხოვრობს როგორც კერძო პირი.

სტეფანოზ IV-ის შემდეგ ქართლის ერისმთავრად დადგენილ იქმნა (არაბთა ხალიფის ჰარუნ-არ-რაშიდის დროს) აშოტ I ბაგრატიონი, რომელიც ქართლის ერისმთავრად არის მე-8—9 საუკუნეთა მიჯნაზე.

2

აშოტ I-ის მოღვაწეობა.

ბრძოლა იზმირის (ქართლის) დამოუკიდებლობისათვის
და „ქართველთა სამეფოს“ აღდგენა (800 — 826 წ.წ.)

აშოტ I-ს ქართულ საისტორიო წყაროებში მიემართება სახელწოდება „დიდი“. იგი მართლაც არის დიდი რანგის პოლიტიკური ფიგურა. აშოტ I-ის მთელი მოღვაწეობა, მოღვაწეობა — როგორც ქვემოთ დავინახავთ — მრავალმხრივი, ამასთან ძნელ პირობებში და რთულ საერთაშორისო ვითარებაში ჩატარებული, განუხრელად მიმართული იყო ერთი მიზნისაკენ, იბერიის ქვეყნების განთავისუფლებისაკენ არაბთა ბატონობისაგან. აშოტ I-ის მოთავეობით მტკიცე საფუძველი ჩაეყარა „ქართველთა სამეფოს“.

აქ ჩვენ უფრო დაწვრილებით შევჩერდებით აშოტ I-ის მოღვაწეობაზე და იმ ბრძოლის ისტორიაზე, რომელიც ჩატარებულ იქმნა იბერიის მხარეთა განთავისუფლებისათვის არაბთა მფლობელობისაგან, რადგან ეს საკვანძო საკითხი ადრეულ საშუალო საუკუნეთა საქართველოს ისტორიისა დღემდე არ ყოფილა სათანადოდ გამოკვლეული და სწორს ისტორიულ პერსპექტივაში მოცემული¹.

თავდაპირველად წყაროების შესახებ.

საქართველოს ისტორიის ამ პერიოდის შესახებ შემდეგი ძირითადი წყაროები მოიპოვება:

1. გიორგი მერჩულის „ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა“ (რომელიც ქრონოლოგიურად ყველაზე ადრინდელია ჩვენს დრომდე მოღწეულ ქართულ საისტორიო წყაროთა შორის).

2. მატიანე ქართლისა (მე-11 საუკუნის ძეგლი, რომელშიაც გამოყენებულია მე-9 საუკუნის პირველწყაროები)².

3. სუმბატ დავითის-ძის მატიანე — „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონთა“ (მე-11 საუკუნის ძეგლი, რომელშიაც აგრეთვე გამოყენებულია მე-9 საუკუნის პირველწყაროები — ბაგრატიონთა საგვარეულო არქივიდან).

ამ ძირითადი ქართული წყაროების გარდა, ამავე ეპოქის შესახებ ცნობებს იძლევა აგრეთვე სომხური და არაბული წყაროები.

¹ ქვემოთ განხილულ საკითხთა გამო ვიწრო სპეციალური ხასიათის განმარტებანი (ტექსტების ჩვენებათა შეფარდება, ქრონოლოგიის განსაზღვრა და სხვ.) იხ. სპეციალურ ექსკურსში (დამატებანი).

² ამ მატიანის ის ნაწილი, რომელიც ეხება დასახელებულ ეპოქას, ნაწილობრივ დაზიანებულად არის მოღწეული, აკლია ტექსტი (იხ. სპეციალური ექსკურსი, დამატებანი).

გავეცნოთ ამის შემდეგ პირველწყაროების ჩვენებებს და შევეცადოთ მათი შედარებითი შესწავლისა და ანალიზის საფუძველზე აღვადგინოთ ისტორიული სურათი.

*

ისტორიო წყაროთა ჩვენებების ანალიზიდან ირკვევა, რომ ბრძოლამ იბერიის (ქართლის) დამოუკიდებლობისათვის მე-9 საუკუნის პირველ მეოთხედში რამდენიმე ფაზა გაიარა.

800—809 წლები.

აჯანყებანი არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ
ხალიფის ჰარუნ-არ-რაშიდის დროს

ჰარუნ-არ-რაშიდის გარეგნულად ბრწყინვალე ხალიფობის დროს არაბთა მფლობელობა საქართველოში, და საერთოდ კავკასიაში, უკვე განიცდიდა მოახლოებული პოლიტიკური კრიზისის პირველ ნიშნებს.

თუ რამდენად მერყევი იყო პოლიტიკური ვითარება კავკასიაში ადგილობრივი მოსახლეობის ხშირი მღელვარების გამო, ამის მაჩვენებელია კერძოდ ის გარემოებაც, თუ როგორი სისწრაფით იცვლებოდნენ ხალიფატის მიერ დანიშნული მმართველნი კავკასიაში. არაბთა ისტორიკოსის იაკუბის ცნობებიდან ირკვევა, რომ ჰარუნ-არ-რაშიდის დროს 23 წლის მანძილზე (786—809 წ.წ.) კავკასიაში შეცვლილა 17 მმართველი¹.

არაბთა წყაროების ჩვენებიდან ირკვევა აქასთან, რომ მე-9 საუკუნის დასაწყისში საქართველო აჯანყების აღშია გახვეული.

აჯანყება დაწყებულა ჰარუნ-არ-რაშიდის ხალიფობის მეორე ნახევარში 800 წლის ახლო ხანებში.

არაბი ისტორიკოსი იაკუბი, რომელიც ასე კარგად არის ორიენტირებული კავკასიის ქვეყნების პოლიტიკურ ვითარებაში, გადმოგვცემს, რომ ხალიფის მიერ წარმოგზავნილი კავკასიის მმართველი იაზიდ იბნ-მაზიადი (რომლის მმართველობა 800—801 წლების ახლო დროს უწევს) შესდგომია მღელვარებაში მყოფი ქვეყნის დაწყნარებას.

„მან [არაბთა მმართველმა] მიმოწერა გამართა სეფეწულებთან და პატრიკოსებთან [იგულისხმებიან იბერიის მმართველი წრეების წარმომადგენელნი] და მათ დიდი იმედები მისკა“-ო, წერს იაკუბი. ამ გზით არაბთა მმართველმა მიაღწიაო, — გადმოგვცემს არაბთა მემბტიანე, — ქვეყნის დაშოშმინებასო².

მაგრამ აჯანყებას ისევ ახალი ძალით უფეთქნია მომდევნო წლებში.

¹ იხ. იაკუბის მატთანე („История“, текст и перевод с арабского, проф. П. К. Жузе, Баку, 1927 г.), გვ. 9—12.

² იხ. იქვე, გვ. 12.

იგივე არაბთა ისტორიკოსი იაკუბი შემდეგს გადმოგვცემს ჰარუნ-არ-რა-შიდის მიერ კავკასიაში წარმოგზავნილი უკანასკნელი ოთხი მმართველის შესახებ (რომელთა მმართველობა დაახლოებით უწევს 802—809 წლებს):

„ჰარუნ არ-რაშიდმა [კავკასიის] მმართველად დანიშნა ჰუზაიმა ჰაზიმის-ძე.

„მან გამოიწვია თავისთან პატრიკიოსები და სეფეწულები [იბერიის მთავარი] და დახოცა ისინი მახვილით და საერთოდ იქცეოდა ისე სასტიკად, რომ ხელახლა გამოიწვია აჯანყება ჯურზანში [„ქართლში“] და წანარეთში [კახეთ-ქართლის მთიანეთში].

„მმართველმა გაგზავნა მათ წინააღმდეგ ქართლისა და წანარეთის აჯანყებულთა წინააღმდეგ ლაშქარი, მაგრამ მათ ქართლებმა და წანარებმა გასწყვიტეს იგი [არაბთა ჯარი].

„მაშინ მმართველმა გაგზავნა მათ წინააღმდეგ საიდ-იბნ-ალ-ჰაისამი იბნ-შუაბი [შუაბის-ძე] დიდი ჯარით და იგი მანამდე ეომებოდა ქართლისა და წანარეთის მცხოვრებთ, სანამ არ გადარეკა ისინი [აჯანყებულნი] ქვეყნის ფარგლებიდან.

„ამის შემდეგ ჰუზაიმა ჰაზიმის-ძე წავიდა ტფილისში, სადაც 1 წელზე ნაკლები დაჰყო, რადგან გადაყენებულ იქმნა.

„მის მაგიერ დაინიშნა სულეიმან იაზიდის-ძე... იგი იყო მოხუცი, პატიოსანი, მაგრამ უზრუნველი. იგი იმდენად სუსტი იყო, რომ არც ერთი მისი განკარგულება არ სრულდებოდა, ასე რომ ქვეყანა კინალამ გადაუდგა მას.

„ამის შემდეგ [ხალიფამ] ჰარუნ-არ-რაშიდმა მმართველად დანიშნა ალ-აბას იბნ-ზუფარი ალ-ხალალი. მის დროს აჯანყდნენ წანარები [კახეთ-ქართლის მთიელები] და იგი ებრძოდა მათ, მაგრამ ვერ სძლია.

„მაშინ [ჰარუნ] არ-რაშიდმა გაგზავნა მუჰამედ იბნ-ზუჰაირი, რომელიც იყო უკანასკნელი მოადგილეთაგანი არ-რაშიდისა...“¹

ჰარუნ არ-რაშიდი გარდაიცვალა 809 წელს.

ამრიგად, როგორც ირკვევა, ჰარუნ-არ-რაშიდის ხალიფობის უკანასკნელ პერიოდში საქართველო აჯანყებით ყოფილა მოცული.

ვინ იყო ამ აჯანყებათა მთავარი ორგანიზატორი და ხელმძღვანელი, ამის შესახებ არაბულ წყაროებში ცნობები არ შენახულა. ხოლო ქართული წყაროების ჩვენებებიდან ირკვევა, რომ არაბთა საწინააღმდეგო ამ დიდ მოძრაობას სათავეში ედგა ქართლის ერისმთავარი აშოტ I ბაგრატიონი, დიდის სახელწოდებით ცნობილი.

ბ

809—813 წ. წ.

იბერიის* (ქართლის) სამეფოს აღდგენა

ხალიფის ჰარუნ-არ-რაშიდის სიკვდილის შემდეგ (809 წელს), როგორც ცნობილია, დაიწყო ნამდვილი ანარქია ხალიფატში, წარმოებდა ბრძოლა ხალიფატის პრეტენდენტთა შორის, რამაც კარგა ხანი გასტანა (809—813 წლები). ამას შედეგად მოჰყვა არაბთა ძალაუფლების შესუსტება კავკასიაში.

¹ იხ. იაკუბის მატინე, გვ. 12.

თუ ჯერ კიდევ ძლევამოსილი ჰარუნ-არ-რაშიდის დროს იბერიაში (ქართლში) აჯანყების დროსა იყო აფრიალებული, ბუნებრივია, რომ არაბთა ხალიფატის ამ კრიზისით უსარგებლიათ აჯანყებულებს, მოუშორებიათ არაბთა უღელი და ფაქტიური დამოუკიდებლობისათვის მიუღწევიათ.

აშოტ I-ს ამ დროს აღუდგენია „მეფობა ქართლისა“.

აშოტ I-ს, როგორც ირკვევა, გაუერთიანებია მთელი იბერია („ქართლი“) თავის ისტორიულ საზღვრებში. ძველ-ქართული საისტორიო ძეგლი „მატიანე ქართლისა“ გადმოგვცემს, რომ აშოტ I თავის მეფობის დასაწყისში „ეუფლა ქართლს, საზღვართა მისთა“ და რომ „განადიდა უფალმან მეფობა“ აშოტისი¹.

აშოტ I-ს, ქართლის სხვა მხარეებთან ერთად, შემოუერთებია აგრეთვე თბილისიც, იბერიის ეს ძეგლი დედაქალაქი, რომელიც არაბთა მფლობელობის ციტადელს წარმოადგენდა იბერიაში და სადაც საუკუნე-ნახევრის მანძილზე არაბები ისხდნენ. რომ თბილისი განთავისუფლებულ იქმნა აშოტ I-ის მიერ მისი მფლობელობის პირველ პერიოდში, ამას ადასტურებს საისტორიო ძეგლი სუმბატ დავითის-ძის მატიანე².

იგივე საისტორიო ძეგლი — სუმბატ დავითის-ძის მატიანე — გადმოგვცემს ამასთან, რომ აშოტ I-ს, თავისი მფლობელობის ამავე პირველ პერიოდში, შემოუერთებია იბერიისათვის (ქართლისათვის) აგრეთვე ალბანეთის სანაპირო თემებიც — ვიღრე ბარდავამდე, ქალაქ ბარდავითურთ, რომელიც კავკასიის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ცენტრს წარმოადგენდა³.

რა პირობებში მოხდა ბარდავის მხარის იბერიასთან (ქართლთან) შემოერთება, ამის შესახებ წყაროებში პირდაპირი ცნობები არ შენახულა. არაბული წყაროებიდან ირკვევა მხოლოდ, რომ ჯერ კიდევ ჰარუნ-არ-რაშიდის ხალიფობის დროს, როდესაც იბერიაში აჯანყებები ეწყობოდა, ამავე დროს ბარდავის მხარეშიაც ადგილი ჰქონია აჯანყებას არაბთა წინააღმდეგ⁴. როგორც ჩანს, ქართლის (იბერიის) განთავისუფლების შემდეგ ბარდავის მხარე, გამდგარი არაბთაგან, შემოერთებია ქართლს (იბერიას).

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ აშოტ I-ს, როგორც ჩანს, უცქეროდნენ, როგორც ერთგვარ საერთო ხელმძღვანელსა და მეთაურს ქრისტიან ხალხთა ანტიარაბული ფრონტისა კავკასიაში. (ასე, სომეხთა ისტორიკოსი ვარდან დიდი გადმოგვცემს, რომ უფრო გვიან აშოტ I ერეოდა სომხეთის საქმეებშიაც და, როდესაც მუსულმანმა მფლობელმა ჯამასპმა დაიჭირა სომხეთის დედაქალაქი დვინი, აშოტმა დახმარება სთხოვა სომხებისათვის ბიზანტიის იმპერატორს ლეონ V-ს).

აშოტ I, რომელმაც ამრიგად თავისი მფლობელობის ქვეშ გააერთიანა იბერია („ქართლი“) მეზობელი სანაპირო თემებით, პირველ ხანებში უმკლავდებოდა არაბებს და ახალი ხელისუფლების მდგომარეობა მტკიცეა.

¹ იხ. გვ. *441/219.

² იხ. გვ. *573/342.

³ იხ. იქვე.

⁴ იხ. იაკობი, გვ. 10, 13.

ისტორიკოს სუმბატ დავითის-ძის უწყების თანახმად ამ პირველ პერიოდში აშოტ I „მთავრობდა ქუეყანასა ამას შინა („ქართლს“, ე. ი. იბერიაში) და სახლად მისა იყო თბილისი და ბარდავი, და ჰქონდა მას ქუეყანა, რომელ არს გარემოს მისსა“¹.

მაგრამ შემდეგ აშოტ I დამარცხდება არაბებთან ბრძოლაში. პოლიტიკური კრიზისი, რომელსაც განიცდიდა არაბული მსოფლიო ხალიფობის პრეტენდენტების ბრძოლის ხანაში. შენელდა ხალიფა მამუნის გამეფების შემდეგ. არაბობამ კავკასიაში ისევ მოიცა ძალა.

ისტორიკოსი სუმბატ დავითის-ძე გადმოგვცემს: „მაშინ განძლიერდა ჯელმწიფება აგარიანთა (არაბთა) და იწყეს ძიება აშოტისა და ვერ უძლო წინააღმდეგობად მათდა აშოტ“². დამარცხებული აშოტ I იძულებული გახდა გასცლოდა თბილისსა და შიდა ქართლს და გადავიდა დასავლეთ მესხეთის სანაპირო თემში შავშეთ-კლარჯეთში.

აშოტ I-ის გადასვლა შავშეთ-კლარჯეთში არაბთაგან დამარცხების შემდეგ მომხდარა 813 წლის ახლო ხანებში (როდესაც გამეფდა ხალიფა მამუნის)³.

ამრიგად, აშოტ I-ის ეს პირველი ცდა იბერიის დამოუკიდებლობის აღდგენისა მარცხით დამთავრდა, მაგრამ ბრძოლა ამით არ დასრულებულა.

8

აშოტ I-ის დამკვიდრება შავშეთ-კლარჯეთში.

მესხეთის მხარეთა მდგომარეობა გიორგი მერჩულის ძეგლის ცნობებით

დასავლეთ-მესხეთის მხარე — შავშეთ-კლარჯეთი, სადაც თავი შეაფარა არაბებთან ბრძოლაში დამარცხებულმა აშოტ I-მა, მდებარეობდა იბერიის ქვეყნების დასავლეთ ტერიტორიაზე.

ეს მთიანი კუთხე, შავშეთ-კლარჯეთი, „ქუეყანა კლდოვანი“, რომელიც, გიორგი მერჩულის სიტყვები რომ გავიმეოროთ, „ყოვლით კერძო შეზღუდვილ არს მათა მიერ, და ჯევენებისა, და წყალთა მათგან, საშინელად ძნელოვანთა ადგილთა მავალთაჲსა“, — წარმოადგენდა ბუნებრივ სიმაკრეს.

შავშეთ-კლარჯეთი (ისევე როგორც „შუა-მთიულეთი“) ისტორიულადაც ითვლებოდა ხოლმე ბუნებრივ თავშესაფარად, ანუ, როგორც ერთი ძველი ქართველი ისტორიკოსი ამბობს, „საყუდელად“, გარეშე მტერთა „განძლიერების“ დროს. „უამთა მათ ბოროტთა“⁴.

აშოტ I და მასთან ერთად — „ერი (მხედრობა) თუსი მცირედი“⁵, რომელიც აშოტ I-თან ერთად გადავიდა შავშეთ-კლარჯეთში, — გამაგრდა ამ

¹ იხ. გვ. *573/342.

² იხ. იქვე.

³ თარიღი ირკვევა იმ ხუსტი შეფარდებიდან, რომელსაც იძლევა, ერთი მხრით, ისტორიული ამბების განვითარება, ხოლო, მეორე მხრით, სათარღო ცნობა, რომელიც დაცულია სუმბატ დავითის-ძის მატთანში (იხ. სპეციალური ექსკურსი, დამატებანი).

⁴ იხ. ცნობება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. *359/157; შდრ. ჯუანშერის მატთან, გვ. *427/207.

⁵ იხ. გვ. *573 — 574/343.

მხარეში. აქ აშოტ I და მისი თანამოღვაწენი იწყებენ „ახლად შენების“ საქმეს და გადააქცევენ ამ მხარეს ქართული სახელმწიფოებრივობის ახალ ცენტრად. აქედან შეუდგებიან ისინი საქართველოს მხარეთა ახალ შეკრებას და მკვიდრ საფუძველს ჩაუყრიან „ქართველთა სამეფო“-ს.

*

გიორგი მერჩულისა და სხვა ძველ-ქართული ძეგლების ცნობებიდან ჩვენ ვხედავთ, თუ რა მძიმე პირობებში მოუხდა აშოტ I-სა და მის თანამოღვაწეებს „ახლად შენების“ დაწყება.

შავშეთ-კლარჯეთი და დასავლეთ-მესხეთის სხვა თემები ამ დროს მთლიანად განადგურებულსა და თითქმის მიტოვებულს მხარეს წარმოადგენდა.

ამის შესახებ უაღრესად საყურადღებო ცნობებია დაცული პირველ რიგში გიორგი მერჩულის ძეგლში, და აგრეთვე მეორე ძველ-ქართველი ისტორიკოსის სუმბატ დავითის-ძის მატიანეში, რომლის ცნობები სავსებით უდგება და ეთანხმება გიორგი მერჩულის ცნობებს.

სუმბატ დავითის-ძე გადმოგვცემს, რომ, როდესაც აშოტ I დამკვიდრდა შავშეთში, „ჩვენი შავშეთისა უშენებელ იყო მაშინ გარეშე მცირედთა სოფელთასა, რამეთუ ჟამთა სპარსთა (ე. ი. მუსულმანთა) უფლებისასა აოჯრდა, ოდეს იგი ყრუმან (მურვან) შემუსრნა ციხენი ყოველნი და მოვლო შავშეთიცა და ლადონი. და კუალად შემდგომად მისსა სლვამან სატლობისამან მოაოჯრა შავშეთ-კლარჯეთი და მცირედლა დაშთეს კაცნი ადგილ-ადგილ“¹.

ამრიგად, შავშეთ-კლარჯეთი აოხრებულა მურვან-ყრუს ლაშქრობათა დროს, მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში, ხოლო ომების შემდეგ აოხრებულ ქვეყანაში გაჩენილა ხოლერა („სლვა სატლობისა“), რასაც ისედაც განადგურებული მოსახლეობა კიდევ უფრო შეუმცირებია და ქვეყანა თითქმის უკაცრიელი გამხდარა. მიუხედავად იმისა, რომ მურვან-ყრუს ლაშქრობიდან განვლო თითქმის 80 წელმა, ვიდრე აშოტ I შავშეთ-კლარჯეთში დამკვიდრდებოდა (813 წლის ახლო), ქვეყანა ჯერ კიდევ არ ყოფილა გამობრუნებული და ფეხზე დამდგარი გადატანილი კატასტროფის შემდეგ.

გიორგი მერჩულის ძეგლი კიდევ უფრო დაზუსტებულს და დაწვრილებითს ცნობებს შეიცავს ამ ქვეყნების მდგომარეობის შესახებ როგორც აშოტ I-ის დროს, ისე ამის წინარე ხანაში.

გიორგი მერჩულე მოგვითხრობს, რომ მე-8 საუკუნის 80-იან წლებში, ე. ი. უფრო ადრე, ვიდრე აშოტ I დამკვიდრდებოდა შავშეთ-კლარჯეთში, „კლარჯეთს და ტაოთა შინა, და შავშეთს და ყოველთა მათ მახლობელთა ქუეყანათა მცირედნი იპოვებოდეს და შენებულ ტყეთა შინა ადგილ-ადგილ“ (იხ. გვ. 29).

გიორგი მერჩულის ძეგლის ცნობები მესხეთის ქვეყნების შესახებ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, ჯერ ერთი იმის გამო, რომ აქ ვვაქვს უძველესი საისტორიო დოკუმენტის ჩვენება; მეორე წყარო, სუმბატ დავითის-ძის მატიანე, დაწერილია, როგორც აღვნიშნეთ, უფრო გვიან, მე-11 საუკუნეში (1031 წლის ახლო) და, ამრიგად, შეიცავს არა უშუალო მოწმობას, არამედ ძველი

¹ იხ. გვ. *574/343.

საისტორიო წყაროების ჩვენებათა საფუძველზე აღდგენილ სურათს¹; ხოლო გიორგი მერჩულე, რომელიც მომსწრე იყო მე-9 საუკუნის მოღვაწეთა და რომელიც ამასთან თვით ამ მხარეში მოღვაწეობდა, გადმოგვცემს ცოცხალ ხსოვნას მესხეთის ქვეყნების „პირველი მშენებლობის“ შესახებ.

ამას გარდა, გიორგი მერჩულის ძეგლის ცნობები უფრო სრულ სურათს გვიხატავს; მეორე წყარო, სუმბატ დავითის-ძის მატთანე, რომელიც მოგვითხრობს აშოტ I-ის შავშეთ-კლარჯეთში დამკვიდრების შესახებ, ეხება მხოლოდ ერთი თემის — შავშეთ-კლარჯეთის ვითარებას და არას გვეუბნება, თუ რა მდგომარეობა იყო მესხეთის სხვა მეზობელ თემებში. ხოლო გიორგი მერჩულის თხზულებიდან ჩვენ ვგებულობთ, რომ ამ დროს აოხრებული ყოფილა არა მხოლოდ შავშეთ-კლარჯეთი, არამედ აგრეთვე „ტაონი“ და „ყოველნი მახლობელნი მათნი ქუეყანანი“.

კერძოდ „ტაონი“ (ე. ი. ამიერი ტაო და იმიერი ტაო) გიორგი მერჩულის ცნობების მიხედვით იმდენად ყოფილა განადგურებული, რომ ზოგჯერ თვით ძველი კულტურული ცენტრების ადგილმდებარეობაც კი დავიწყებულიყოფილა და აღრინდელი დასახლებული და მოშენებული ადგილები „მისაჲ მისა კაცთათჳ მიუვალ“ ქმნილ იყო. როდესაც მოახალშენენი მოხვდებოდნენ ამ მიტოვებულსა და მივიწყებულ ადგილებში, მათ პირველ რიგში უხდებოდათ თვით „გზათა საქმისა“ გამოძიება, რადგან „გზაჲცა მისავალად“ ძველი დასახლებული ადგილებისაკენ წარხოცილი ყოფილა, და დიდ საქმედ ითვლებოდა, როდესაც მოახალშენენი შესძლებდნენ გაეკვლიათ მისადგომი გზები ძველი მიტოვებული დაბებისაკენ².

გარდა შავშეთისა, კლარჯეთისა და ტაოთა, გიორგი მერჩულის ცნობით, აოხრებული ყოფილა აგრეთვე, როგორც მოვიხსენეთ, „ყოველნი მახლობელნი მათნი ქუეყანანი“. მახლობელ ქვეყანათა სახელით აქ, ცხადია, იგულისხმება სპერის პროვინცია (რომელიც იმავე ჭოროხის ხეობაში მდებარეობდა) და აგრეთვე, როგორც ირკვევა, აღმოსავლეთ-მესხეთის მეზობელი თემებიც, კერძოდ, სამცხე.

დავით და კონსტანტინეს მარტვილობაში დაცულია ცნობა, რომ მურვან-ყრუს ლაშქრობათა სიმძიმე სამცხის პროვინციასაც გადაუტანია; ჰაგიოგრაფი-მოგვითხრობს, რომ მურვან-ყრუს ლაშქარი „მოიფინა ვითარცა ღრუბელი ბნელისა, სიმრავლითა ვითარცა მკალი და მუმლი, არეთა ჩრდილოეთისათა...“, რამეთუ მოვიდა სამცხეს და დაიბანაკა არეთა ოძრგ-სათა, რომელი იყო ქალაქი იგი სახელოვან“³. აქაც გვაქვს შეხვედრა გიორგი მერჩულის ცნობებ-

¹ არაა ინტერესს მოკლებული აღწიწნოთ, რომ ერთ-ერთი წყარო სუმბატ დავითის-ძის მატთანისა, როგორც ირკვევა, ყოფილა სწორედ ჩვენი ძეგლი, გიორგი მერჩულის თხზულება. ეს დასტურდება იმის მიხედვით, რომ სუმბატ დავითის-ძის მატთანენი განმეორებულია თვით ფრაზეოლოგია გიორგი მერჩულის ძეგლიდან (წეად. სუმბატის მატთანე: „მცირედლა დაშთეს კაცნი ადგილ-ადგილ“; გიორგი მერჩულის ძეგლი: „მცირედნი იპოვებოდეს დაშენებულ ტყეთა შინა ადგილ-ადგილ“. შეადარეთ აგრეთვე მეორე ცნობა სუმბატ დავითის-ძის მატთანისა არტანუჯის შესახებ: „პოვა კლარჯეთს ტყეთა შინა“; გიორგი მერჩულე: „იპოვებოდეს დაშენებულ ტყეთა შინა“).

² იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 46^b-15, შეად. 65^a-10.

³ იხ. დავით და კონსტანტინეს მარტვილობა (მ. საბინინის გამოცემა, საქართველოს სა-მოთხე, 1882 წ., გვ. 324).

თან: გიორგი მერჩულე, როდესაც იგი მოგვითხრობს ნეძვისა და კვირიკეთის მშენებლობის ისტორიას, მოიხსენებს სამცხისა და ქართლის საზღვარზე მდებარე უდაბნო მხარეს, „არეთა მათ უდაბნოთა“; რაიონები სამცხისა და ქართლის სანაპირო ზონაში „უდაბნოდ“ ყოფილა ქცეული¹.

თუ რამდენად განადგურებული იყო მესხეთის ქვეყნები, ხოლო განსაკუთრებით დასავლეთ მესხეთის მხარე, ეს ჩვენთვის ცხადი გახდება, როდესაც ჩვენ შემდეგ სპეციალურად შევხებით სამონასტრო მშენებლობის ისტორიას მესხეთის ქვეყნებში, რაზედაც დაწვრილებით მოგვითხრობს გიორგი მერჩულე.

აქ კი რამდენიმე მაგალითი ერთი კუთხის, კლარჯეთის თემის ისტორიიდან. საისტორიო წყაროების ჩვენებიდან ირკვევა, რომ კლარჯეთში არაბთა მფლობელობის უწინარეს არსებობდა ძველ-ქართული სამონასტრო მნიშვნელოვანი ცენტრები—ოპიზა, პარენი, ტაძრები—მერისა, დაბისა, შინდლობისა. ყველა ეს მონასტრები და ტაძრები მოშლილა და აოხრებულია მურვან-ყრუს ლაშქრობათა დროს და, როდესაც აქ მე-8—9 საუკუნეთა მიჯნაზე ისევ გაჩნდნენ ქართველნი „მოწესენი“, მათ ხედებოდათ, როგორც ამას ვხედავთ გიორგი მერჩულის მოთხრობიდან, მხოლოდ გავერანებული, დაცარიელებული სავანეები.

ან-და, არაბთა მფლობელობის უწინარეს იმავე კლარჯეთის თემში, როგორც შემდეგ გამოირკვევა, სამი ქართული საეპისკოპოსო კათედრა არსებობდა: ახიზისა, ფორთისა და ანჩისა. მათგან პირველი ორი კათედრა—ახიზისა და ფორთისა—მოსპობილა არაბთა შემოსევის ხანაში და მას შემდეგ აღარ განახლებულა.

*

გიორგი მერჩულის თხზულება იძლევა უალრესად მნიშვნელოვანს ცნობებს მესხეთის თემების „ახლად შენების“ შესახებ, როგორც აშოტ I-ის ეპოქაში, როდესაც ამ ქვეყნის მშენებლობა ფართოდ გაიშალა, ისე ამის წინარე ხანაში, როდესაც მურვან-ყრუს ლაშქრობათა შემდეგ, აქ გაჩენილან პირველი პიონერები მოახალშენენი და დაწყებულია ახალი კოლონიზაცია, პირველ რიგში სამონასტრო კოლონიზაცია. ასე, გიორგი მერჩულის ცნობით, ჯერ კიდევ მე-8 საუკუნის ნახევარში, ე. ი. სულ ათიოდე-ოციოდე წლის შემდეგ, როდესაც მურვან-ყრუს ლაშქარმა ცეცხლითა და მახვილით გაიარა შავშეთ-კლარჯეთში, კლარჯეთში დაარსებული პირველი სამონასტრო კოლონია ძველ-ქართულ ცენტრში ოპიზაში². ამის შემდეგ მე-8 საუკუნის ში-იან წლებში, ე. ი. 30 წლით ადრე, ვიდრე აშოტ I გადავიდოდა შავშეთ-კლარჯეთში, ქართლიდან გადმოვიდა და დამკვიდრდა კლარჯეთში გრიგოლ ხანძთელი — „კეთილად განმგებელი მოლუაწე და უდაბნოთა ქალაქმყოფელი“. გრიგოლ ხანძთელმა და მისმა თანამოღვაწეებმა დიდი შრომა გასწიეს, მათ მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს ამ ქვეყნის აღორძინებისათვის დაწყებულს მუშაობაში, ისინი „ექმნეს სახე კეთილის“—ყოველთა მის ჟამისა მოლვაწეთა — „ახლად შენებასა მათსა“³.

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 76²⁷—28.

² იხ. იქვე გვ. 20.

³ იხ. იქვე გვ. 13.

სამონასტრო კოლონიზაციასთან ერთად, როგორც ირკვევა, დაწყებული აგრეთვე „მსოფლიოთა ერის-კაცთა“ ჩამოსახლება დასავლეთ მესხეთის თემებში ჯერ კიდევ მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოკიდებული. გიორგი მერჩულე მოგვითხრობს, რომ როდესაც გრიგოლ ხანძთელმა დააფუძნა ხანძთა (782 წლის ახლო) „არცა მსოფლიონი ერის-კაცნი ახლვიდეს ახლად შენებისათვის მათ ქუეყანათაჲსა“¹. ხანძთის მხარეში თუმცა „მსოფლიონი ერისკაცნი“ ჯერ კიდევ არ სახლებულან, მაგრამ „ახლად შენება“ უკვე დაწყებული ყოფილა.

*

ასეთ მდგომარეობაში იყო დასავლეთ-მესხეთის ქვეყნები, როდესაც იქ, გიორგი მერჩულის სიტყვით, დამკვიდრდა „ნელმწიფე დიდი“ — აშოტ I². ამრიგად, მესხეთის მხარეებში პირველ პიონერთა „ახლად მშენებელთა“ წყალობით, უკვე ამის წინარე ხანაში დაწყებულია მუშაობა დანგრეული ქვეყნის აღდგენისათვის.

ხოლო აშოტ I-ის დროს „ახლად შენება“ ბევრად უფრო ფართო მასშტაბით წარმოებს.

ისტორიკოსი სუმბატ დავითის-ძე მოგვითხრობს, რომ როდესაც არაბთაგან დევნილი აშოტ I ჩავიდა შავშეთში — „დაშთომილთა მათ მკვდრთა შავშეთისათა შეიწყნარეს იგი სიხარულითა და სიყუარულითა და დაემკვდრა მუნ, და მისცა ღმერთმან გამარჯვება და ანელმწიფა იგი შავშეთ-კლარჯეთსა ზედა. და მან სოფლები ზოგი იყიდა საფასოჲთა, და ზოგი ოჭერი აღაშენა, და განამრავლა სოფელი აშოტ კურაპალატმან ქუეყანათა მათ შინა“³.

ახალი მოსახლეობა შავშეთ-კლარჯეთში და მესხეთის სხვა თემებში, როგორც ირკვევა, გადმოდიოდა ქართლის პროვინციებიდან. ქართლი, რომელიც პირველ რიგში განიცდიდა არაბთა ბატონობის მთელ სიმძიმეს, სადაც მოსახლეობა, ძველი ისტორიკოსის სიტყვები რომ გავიმეოროთ, იყო „მძღაერებასა ქუეშე [არაბთასა] დამონებულ და ნაკლულევანებითა და სიგლახაკითა შეკრულ, ვითარცა რკინითა, ხარკსა ქუეშე მათსა გუემულ და ქენჯნილ“⁴, — ვერ უძლებდა ამ „ძნელ ბედობას“, ამიტომაც როგორც ამ ეპოქაში, ისე ამის წინარე ხანაშიაც, ქართლიდან გადმოდიოდა მოახალშენეთა დიდი ტალღა როგორც მესხეთის უფრო დაცული მხარეებისაკენ, ისე დასავლეთ საქართველოსაკენ.

აშოტ I-ის დროს, დასავლეთ-მესხეთის თანდათან გაშენებასთან და „მსოფლიო ერისკაცთა“ დასახლებასთან ერთად ძველს გავერანებულ სოფლებში, გრძელდებოდა აგრეთვე ამის წინარე დაწყებული სამონასტრო კოლონიზაცია; გიორგი მერჩულის ცნობით სწორედ აშოტ I-ის შავშეთ-კლარჯეთში დამკვიდრების დროს ფართოდ გაიშალა კერძოდ სამონასტრო მოახალშენეობა. „მას ჟამსა, — მოგვითხრობს გიორგი მერჩულე აშოტ I-ის შავშეთ-კლარჯეთში დამ-

¹ იხ. გიორგი მერჩული, გვ. 29.

² იხ. იქვე, გვ. 32.

³ იხ. სუმბატ დავითის-ძე, გვ. *574/343.

⁴ იხ. იოანე საბანის-ძე, გვ. 58.

კვიდრების ხანის შესახებ, — „უდაბნოთა შინა იწყეს წმიდათა მამათა მონასტრებისა შენებად და წმიდათა ეკლესიათა, და ესრეთ განწარავლდეს“ ახალნი საგანნი შავშეთ-კლარჯეთში, რომლებიც საშუალ-საუკუნებრივი განათლებისა და კულტურული მშენებლობის უმწინველოვანეს ცენტრებად გადაიქცნენ (იხ. ამ საგანზე უფრო დაწვრილებით ქვემოთ).

ამ დროსვე, აშოტ I-ის შავშეთ-კლარჯეთში დამკვიდრების ხანაში, განახლებულ იქმნა ძველი ციხე-ქალაქი არტანუჯი, რომელიც ამის შემდეგ ახლად შექმნილი „ქართველთა სამეფოს“ დედაქალაქად იქცა. რომ არტანუჯი აშოტ I-ის მიერ იქმნა გაშენებული, ამას ადასტურებს როგორც გიორგი მერჩულე, ისე ბაგრატიონთა მემატიანე სუმბატ დავითის-ძე. არტანუჯი ნანგრევებად ყოფილა ქცეული მურვან-ყრუს ლაშქრობათა დროიდან, და როდესაც აშოტ I გადმოვიდა შავშეთ-კლარჯეთში, არტანუჯის ნაადგილევი ამ დროს ტყით ყოფილა დაფარული. მემატიანე მოგვითხრობს:

„და პოვა (აშოტმან) კლარჯეთს ტყეთა შინა კლდე ერთი, რომელი პირველ გორგასალს ვანტანგს ციხედ აღეშენა. სახელით არტანუჯი, და აოხრებულ იყო (მურვანისა) მის ყრუობითგან, იგი განაახლა აშოტ და აღაშენა ეგრეთვე ციხედ, და წინა კერძო მისსა ქუეშეთ აღაშენა ქალაქი... და დაემკვდრა ციხესა მას შინა ცხოვრებად“ (იხ. სუმბატ დავითის-ძის მატიანე, გვ. *574/343—344, შეადარეთ გიორგი მერჩულე, გვ. 103).

არტანუჯი ამის შემდეგ კარგა ხნის მანძილზე რჩება ქართველთა სამეფოს დედაქალაქად.

დ

815—826 წ.წ.

ქართველთა სამეფო-ს ქვეყნების ხელმოკრედ განთავისუფლება

აშოტ I-მა, მას შემდეგ რაც იგი გამაგრდა შავშეთ-კლარჯეთში, როგორც ირკვევა, ყოველმხრივ გამოიყენა ეს დროებითი შესვენება, თანდათან შემოიკრიბა და დარაზმა ძალები; ამის შემდეგ მან ისევ განაახლა ბრძოლა არაბთა წინააღმდეგ იბერიის მხარეთა გასათავისუფლებლად.

აქ საჭაროა აღვნიშნოთ, რომ 815—820 წლებში ანტიარაბული ფრონტი-სათვის კავკასიაში ისევ ხელსაყრელი ვითარება შეიქმნა. ამ დროს არაბთა ცენტრალურ ხელისუფლებას გადაუდგა მხედართმთავარი ხატიმ იბნ-ხარსამი, რომელიც ხალიფის მიერ დანიშნული იყო კავკასიის მმართველად. ამავე დროიდანვე ძლიერდება ადარბადაგანში (აზერბაიჯანში) ჰურამიტების მოძრაობა ბაბეკის მეთაურობით.

განხეთქილებამ კავკასიაში დამკვიდრებულ არაბ ბელადებს შორის, რაც შედეგად მოჰყვა კავკასიის ყოფილი მმართველის ხატიმ იბნ-ხარსამის განდგომას, გამოიწვია არაბთა ყოფილი ძლიერების შესუსტება კავკასიაში. „მოუძღვრებულ იყვნეს სარკინოზნი (არაბნი) და განდიდნა აშოტ“ — ამ სიტყვებით ახასიათებს შექმნილ ვითარებას ძველი ქართველი ისტორიკოსი¹.

¹ იხ. მატიანე ქართლისა, გვ. *441/219.

აშოტ I საეკლესიო ისარგებლებს შექმნილი საერთაშორისო ვითარებით.

აშოტ I განაახლებს ბრძოლას; იწყებს რა შეტევას არაბთა წინააღმდეგ შავშეთ-კლარჯეთიდან, აშოტ I თანდათან გაათავისუფლებს და გააერთიანებს თავისი მფლობელობის ქვეშ იბერიის ქვეყნების მეტ ნაწილს და დაიჭერს აგრეთვე ალბანიის სანაპირო თემებსაც, ვიდრე ბარდავის ქალაქამდე.

მემატიანე სუმბატ დავითის-ძე ბაგრატიონთა ისტორიაში მოგვითხრობს, რომ აშოტ I, რომელმაც დაიწყო ბრძოლები შავშეთ-კლარჯეთიდან, — „კჟალად ეუფლა ქუეყანათა ვიდრე კარადმდე ბარდავის ქალაქისა, და მრავალ-გზის მოსცა ღმერთმან აშოტ კურაპალატსა ძლევა და დიდი დიდება ბრძოლათა შინა“¹.

გიორგი მერჩულის ძეგლში ასევე აღნიშნულია ის დიდი წარმატება, რომლისთვისაც მიუღწევია აშოტ I-ს არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლაში და რამაც აშოტ I-ს დიდი მხედართმთავრის სახელი მოუპოვა. ხელნაწიფემან აშოტ — „დაიპყრა მრავალნი ქუეყანანი“ — აღნიშნავს გიორგი მერჩულე (იხ. გვ. 103₁₃₋₁₄).

გრიგოლ ხანძთელი თავის სიტყვაში აშოტ I-ის გარდაცვალების გაპო ასე გვისურათებს — პანეგირიკულ ტონებში — აშოტ I-ის სამხედრო ძლიერებას და ღვაწლს:

„ჰოა მეფეო ჩემო ძლიერო და დიდებულო, სიმტკიცეო ეკლესიათაო და ზღუდეო ქრისტიანეთაო, სადაათ-მე მოგელოდი, აღმოსავლით-მე ანუ დასავალით, ჩრდილოათ-მე ანუ სამხრით, რაშეთუ ყოველთა ზედა ნათესავთა მფლობელი იყავ, რომელიცა წყობით (ბრძოლით) კელმწიფეთა დაიმორჩილებდ, საკვრველი ეგე დიდებული ღმრთის-მსახური კელმწიფეა“. (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 45).

აშოტ I-ს ამ ბრძოლების წარმოების დროს, როგორც ირკვევა, კავშირი დაუწყარებია მეორე ფეოდალურ ქართულ სახელმწიფოსთან, დასავლეთ საქართველოს სამეფოსთან. რომელიც, როგორც მოხსენებული გვქონდა, ჩამოყალიბდა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ამაზე ადრე, მე-8 საუკუნის დასასრულს. ასე, ძველ ქართულ საისტორიო ძეგლში „მატიანე ქართლისა“ ში აღნიშნულია, რომ ერთ-ერთი მთავარი ლაშქრობის დროს, რომელიც ჩაუტარებია აშოტ კურაპალატს შიდა ქართლის მხარეთა დასაპყრობად და შემოსამტკიცებლად, აშოტ კურაპალატის მოკავშირედ ყოფილა დასავლეთ საქართველოს მეფე თეოდოსი I (799—825)².

აშოტ I-ს ეს ბრძოლები, რომლებიც მას უწარმოებია არაბებთან 815—820 წლების მანძილზე, ძირითადად დაუსრულებია 820 წლის ახლოს. სომეხთა ისტორიკოსს ვარდან დიდს დაცული აქვს ცნობა, რომ ამ ხანებში, როდესაც მოკლულ იქნა ბიზანტიის კეისარი ლეონ V, ე. ი. 820 წლისათვის, „კურაპალატ აშოტს დაეპყრო ქვეყნები კლარჯეთიდან მოყოლებული ვიდრე თბილისამდე, აგრეთვე (იბერიის) მთიანი მხარე“³.

ამ დროისათვის, 820 წლისათვის, აშოტ I იმდენად გაძლიერებულა და მისი მდგომარეობა იმდენად ყოფილა განმტკიცებული, რომ აშოტ I ერეოდა მეზობელ კავკასიის ხალხთა საქმეებში, მათ მოსარჩლედ და მეურვედ გამო-

¹ იხ. გვ. *574/344.

² იხ. მატიანე ქართლისა, გვ. *142/219.

³ იხ. ვარდან დიდი, ვენეტიკი, 1862 წ., გვ. 78.

დიოდა. სწორედ ამ დროს, 820 წელს, ეკუთვნის შემდეგი ცნობა სომეხთა ისტორიკოსის ვარდანისა: როდესაც მუსულმან მფლობელს ჯამასპს დაუქერია სომხეთის დედაქალაქი დვინი, აშოტ I გამოსარჩლებია სომხებს და უთხოვია ბიზანტიის იმპერატორისათვის დახმარება გაეწია სომეხთათვის. აშოტს, როგორც უკვე მოხსენებული გვქონდა, ჩანს, უცქეროდნენ როგორც ერთგვარ საერთო ხელმძღვანელსა და მეთაურს ქრისტიან ხალხთა ანტიარაბული ფრონტისას კავკასიაში.

უფრო გვიან, დაახლოებით 820—826 წლებს შორის, აშოტ I-ის მიერ შექმნილი „ქართველთა სამეფო“-ს შემადგენლობაში შესულა ალბანეთის სანაპირო მხარე ვიდრე ბარდავის ქალაქამდე¹.

*

აქ საჭიროა მოკლედ შეეჩერდეთ ალბანეთის ამ სანაპირო მხარის საზღვრების საკითხზე, რადგან ეს კითხვა დღემდე სათანადოდ გაშუქებული არ ყოფილა.

თავდაპირველად გასარკვევია საკითხი: სად გასდევდა ამ დროს ეთნოგრაფიული საზღვარი ქართლსა და ალბანეთს შორის, ე. ი. სად თავდებოდა ქვემო ქართლის თემები და საიდან იწყებოდა ალბანეთი.

საისტორიო წყაროების ჩვენებათა მიხედვით ირკვევა, რომ ეთნოგრაფიული საზღვარი ქართლსა და ალბანეთს შორის ამ ეპოქაში გასდევდა მდინარეების ბერდუჯის (საგიმის) და კოტმანის სანახებში. ამის მიხედვით ყაზახ-შამშადილის მხარე (ე. ი. ტერიტორია, რომელიც შე-19 საუკუნეში შეადგენდა ყაზახის მაზრას განჯის გუბერნიისას) — ეს იყო ქვემო ქართლის ნაწილი, ხოლო ამის აღმოსავლეთით, შამქორის სექტორიდან, იწყებოდა ალბანეთი.

სახელდობრ, ამ ეპოქის საისტორიო წყაროები ამ საგანზე შემდეგ ცნობებს შეიცავს.

1. ქართველი ისტორიკოსის ლეონტი მროველის (VIII ს.) ცნობით, ყველაზე აღმოსავლეთით მდებარე ნაწილი ქვემო ქართლისა ეს იყო გ ა რ დ ა ბ ა; ნ ის ანუ ხუნანის პროვინცია². ცენტრი ამ პროვინციისა იყო ქალაქი ხუნანი, რომელიც, როგორც ეს დასტურდება საისტორიო წყაროების ჩვენებათა მიხედვით, მდებარეობდა მტკვრის პირად (ამის გამო ხუნანს ერქვა „მტკვრის ციხე“), იმ რაიონში, სადაც მდინარე ალისტევი (იგივე ახისტევი, ახლანდელი ალსტაფის წყალი) ერთვის მდინარე მტკვარს³. ხოლო აღ-

¹ იხ. სუმბატ დავითის-ძე, გვ. *574/344.

² იხ. ლეონტი მროველი, გვ. *29/20—21, *293/116, *103/6, *108/8, *112/14, *140/27, *148/31, *165/40, *180/53.

³ ხუნანის სანახებში მდებარეობდა აგარაკი ანუ აგარანი, რომელიც იყო საეპისკოპოსო კათედრა მცხეთის საკათალიკოზოსი გარდაბნის პროვინციაში (იხ. ცხორება ვახტანგ გორგასარისა გვ. *392/179). აგარაკის საეპისკოპოსო არის იგივე ხუნანის ანუ ხუნანაქერტის (ჭუნარაქერტის) საეპისკოპოსო, რომელიც მოიხსენება ქართლის საკათალიკოზოს საეპისკოპოსოთა სიაში 506 წლის საეკლესიო კრების აქტებში.

სომხური უსახელო გეოგრაფიისა და სხვა სომხური წყაროების ცნობებით ხუნანი (ხუნანაქერტი, ჭუნარაქერტი) მდებარეობდა ძორის თემში, რომელიც მოიცავდა ალისტევის (ალსტაფის) ხეობას და მიმდგომ ზონას აღმოსავლეთის მიმართულებით ვიდრე ზეგანის სექტორამდე და რომელსაც დასავლეთის მხრით აკრავდა კოლბის თემი.

ხუნანის ლოკალიზაციისათვის ცნობებს იძლევა აგრეთვე არაბული წყაროები (იხ. ალისტაპრი, СМОМПК, XXIX, გვ. 33; ალ-მუკადასი, СМОМПК, XXXVIII, გვ. 17; იბნ-ჰაუალი, იქვე, გვ. 100)

შოსავლეთი საზღვარი ქვემო ქართლში შემავალი ამ გარდაბანის პროვინციისა; იმავე ლეონტი მროველის ცნობით, იყო მდინარე ბერდუჯი, რომელსაც შემდეგ ეწოდა საგიმი (ახლანდელი ზეგამი, ძეგამი)¹. ამრიგად, ქვემო ქართლის გარდაბანის პროვინცია მოიცავდა მთლიანად ყაზახ-შამშადილის მხარეს (ყოფილ ყაზახის მაზრას).

2. მეორე ქართველი ისტორიკოსი იმავე ეპოქისა—ვახტანგ გორგასარის ცხოვრების აღმწერელი—აგრეთვე ადასტურებს, რომ მდინარე ბერდუჯი წარმოადგენდა საქართველოს ეთნოგრაფიული ტერიტორიის აღმოსავლეთ მიჯნას, რომ ბერდუჯი მომდინარეობდა „საზღუართა ზედა ქართლისა და რანისათა (ალბანეთისა)“².

3. ალბანეთის ისტორიკოსს მოსე კალანკატუელს აღნიშნული აქვს თავის „ალბანეთის ცხოვრება“-ში, რომ მოსაზღვრე პუნქტი იბერიისა და ალბანეთისა იყო ხალხალი. ასევე სომეხთა ისტორიკოსს ელისეს მოსაზღვრე პუნქტად იბერიისა და ალბანეთისა დასახელებული აქვს იგივე ხალხალი. ხოლო ხალხალი მდებარეობდა სწორედ ბერდუჯის—ზეგამის წყალის ხეობაში (ეს არის თანამედროვე ხილხილა, ზეგამის წყალის ხეობის ზემო ნაწილში)³. ამრიგად, ალბანელ და სომეხ ისტორიკოსთა ცნობა ქართლისა და ალბანეთის საზღვრის შესახებ ზუსტად უდგება ქართველი ისტორიკოსების ლეონტი მროველისა და ვახტანგ გორგასარის მეპატიანის ცნობას.

4. ცალკეა აღსანიშნავი ჩვენება ჯუანშერის მატეიანისა, რომელიც ლეონტი მროველზე ოდნავ გვიან ხანას (IX—X საუკუნეთა მიჯნას) ეკუთვნის. ჯუანშერის მატეიანის ჩვენების თანახმად აღმოსავლეთი საზღვარი ქვემო ქართლისა არის მდინარე კოტმანი, რომელიც მდებარეობს იმავე ბერდუჯის სექტორში, ათიოდე კილომეტრით აღმოსავლეთით ბერდუჯიდან⁴. საზღვრის ხაზს დროთა განმავლობაში, როგორც ირკვევა, მცირეოდენი ცვლილება განუცდია და ათიოდე კილომეტრით გადაწეულა აღმოსავლეთისაკენ.

ასეთია ის ცნობები, რომელთაც შეიცავენ საისტორიო წყაროები ქართლისა და ალბანეთის ეთნოგრაფიული საზღვრის შესახებ დასახელებულ ეპოქაში.

აშოტ I-ის დროს ალბანეთის ტერიტორია, როგორც ვნახეთ, ორგზის ყოფილა შემოერთებული, სხვადასხვა მოცულობით:

პირველად, 809—813 წლებში, აშოტ I-ის სამფლობელოში შედიოდა ალბანეთის ტერიტორია ვიდრე ბარდავამდე, თვით ქალაქ ბარდავისა და მისი თემის ჩათვლით (იხ. სუმბატ დავითის-ძე გვ. * 573/343).

ხოლო მეორე-გზის, 820—826 წლებში, ალბანეთის ტერიტორია შემოერთებული ყოფილა უფრო მცირე მოცულობით „ვიდრე კარადმდე ბარდავის ქალაქისა“. თვით ქალაქი ბარდავი და მისი თემი ამ მეორე-გზის აღებული

¹ იხ. ლეონტი მროველი, გვ. * 97/2, * 104/6, * 115/15, * 129/20, * 140/27. — ბერდუჯის და საგიმის (ზეგამის) იგივეობის შე ახებ იხ. ჟამთა-აღმწერელი, გვ. * 739/560.

² იხ. ცხოვრება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. * 295/118.

³ იხ. მოსე კალანკატუელი, 1912 წ., გვ. 128; ელისე, 1893 წ. გვ. 139. ხალხალის ლოკალიზაციის საკითხის გამო შეად. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908 г., გვ. 223.

⁴ იხ. ჯუანშერის მატეიანე, გვ. * 428/208.

არ ყოფილა, ბარდავი ისევ არაბთა ხელში დარჩენილა (იხ. სუმბატ დავითის-ძე, გვ. * 574/344).

რაკი ქართლისა და ალბანეთის ეთნოგრაფიული საზღვარი იყო მდინარეების ბერდუჯის და კოტმანის სანახები, ტერიტორია, რომელიც შემოუერთებია აშოტ I-ს ალბანეთიდან, შემდეგი მოცულობის ყოფილა:

1. პირველად, 809—813 წლებში, შემოერთებული მხარე მოიცავდა ტერიტორიას დაწყებული მდინარეების ბერდუჯ-კოტმანის ზონიდან — ვიდრე მდინარე თერთერის ზონამდე, სადაც მდებარეობს ქალ. ბარდავი (ე. ი. მოიცავდა განჯის მხარეს მთლიანად და ყარაბაღის მხარის ჩრდილო ნაწილს).

2. მეორედ, 820—826 წლებში, შემოერთებული მხარე მოიცავდა იმავე ტერიტორიას თერთერის ზონის გამოკლებით, ე. ი. აშოტ I-ის სამფლობელოში ამ მეორე-გზის შედიოდა განჯის მხარე მთლიანად (ყარაბაღის სექტორის მიუთვლელად).

დაგვრჩენია აღნიშნოთ, რომ ალბანეთის ეს ტერიტორია შევიდა საქართველოს ფარგლებში არა მარტო აშოტ I-ის დროს, არამედ უფრო გვიანაც, მე-10 საუკუნის 20—30-იან წლებშიაც, ეს ტერიტორია დაკავშირებული ყოფილა საქართველოსთან (გურგენ დიდი ერისთავთ-ერისთავის სამფლობელოსთან)¹.

*

ასეთი იყო ისტორია იბერიის მხარეთა განთავისუფლებისა არაბთა მფლობელობისაგან აშოტ I დიდის დროს, როდესაც საფუძველი ჩაეყარა განახლებულ „ქართველთა სამეფო“-ს და რომლის ფარგლებშიაც გაერთიანდა ძველი იბერიის მეტი ნაწილი.

სახელდობრ, აშოტ I-ის დროს შექმნილს ქართველთა სამეფოში, როგორც ეს ირკვევა საისტორიო წყაროებიდან, გაერთიანებულა შემდეგი ტერიტორიები:

ა. მესხეთის ქვეყნები (ე. ი. პროვინციები: შავშეთი, კლარჯეთი, ნიგალი, აპარა, ტაონი, სპერი, სამცხე, ჯავახეთი, არტაანი);

ბ. შიდა ქართლის ქვეყნები ვიდრე ქსნის ხეობამდე და თბილისამდე, ქართლის მთიულეთის თემებით²;

გ. ლიხის იმიერი ქართლი (ვიდრე სკანდეს ხაზამდე)³;

დ. ქვემო ქართლის ქვეყნები მთლიანად (პროვინციები: ტაშირი, თრიალეთი, აშოცი, გარდაბანი)—ვიდრე მდინარეების ბერდუჯი—კოტმანის ხაზამდე⁴.

ამას გარდა, როგორც აღნიშნული გვქონდა, აშოტ I-ის დროს ქართველთა სამეფოში შევიდა აგრეთვე ქვემო ქართლას სანაპიროზე მდებარე ალბანეთს თემები „ვიდრე კარადმდე ბარდავის ქალაქისა“ (განჯის მხარე).

¹ იხ. მე-10 საუკუნის სომეხთა ისტორიკოსის იოანე კათალიკოზის (დრასანაკერტელის) ცნობა, რის შესახებაც უფრო დაწვრილებით ქვემოთ გვაქვს საუბარი.

² იხ. მატთანე ქართლისა, გვ. * 442/219; ვაოდან დიდი, ციტირებული ადგილი.

³ რომ ლიხის იმიერი ქართლი (აღმოსავლეთი არგვეთი, რომლის ცენტრი იყო პუნქტი ჩ ი ხ ა) მე-9 საუკუნეში შედიოდა ქართველთა სამეფოში, იხ. ამის შესახებ მატთანე ქართლისა. გვ. * 446/223.

⁴ კერძოდ ტაშირის, თრიალეთის და აშოცის შესახებ იხ. მატთანე ქართლისა, გვ. * 445/223.

ამრიგად, უკვე წინათ ჩამოყალიბებული სამი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს (დასავლეთ-საქართველოს, კახეთისა და ჰერეთის) გვერდით აშოტ I-ის დროს შეიქმნა მეოთხე ქართული სახელმწიფო საქართველოს იმ ნაწილში, სადაც უფრო მეტ ხანს იყვნენ გამაგრებული არაბები და სადაც არაბთა მფლობელობამ გასტანა საუკუნე-ნახევარზე მეტი დრო.

აშოტ I-ის დროს განახლებული „ქართველთა სამეფო“ მნიშვნელოვან მიზიას შეასრულებს ქართველი ხალხის ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი თვითმყოფობის განმტკიცებისათვის ადრეულ საშუალ-საუკუნეებში.

აშოტ I-ის შემდეგ ბრძოლა არაბებთან არ დასრულებულა, იგი არანაკლები სიმწვავეთ გრძელდებოდა შემდეგაც, მაგრამ აშოტ I-ის დროს განახლებული „ქართველთა სამეფო“ უძღვებოდა ამ ბრძოლას და ბოლომდე შეინარჩუნა დამოუკიდებლობა, ვიდრე იმ დრომდე, როდესაც ქართული ფეოდალური სახელმწიფოები გაერთიანდნენ ერთი მთლიანი ფეოდალური მონარქიის სახით. და როდესაც მე-10—11 საუკუნეთა საზღვარზე შეიქმნა ეს ახალი მთლიანი საქართველოს სახელმწიფო, მთავარი წვლილი გაერთიანების საქმეში „ქართველთა სამეფო“-ს სახელმწიფო მოღვაწეებმა შეიტანეს. ამ გაერთიანებული საქართველოს სახელმწიფოს სათავეში ჩადგა იგივე ხელისუფლება, იგივე დინასტია, რომელიც მანამდე, აშოტ I-ის დროიდან მოკიდებული, „ქართველთა სამეფო“-ს მეთაურობდა.

3

იბერიის („ქართლის“) ქვეყნების პოლიტიკური ცენტრის გადატანა შიდა-ქართლიდან მესხეთში

იმ პოლიტიკური ხასიათის ღონისძიებათაგან, რომლებიც ჩატარებულ იქმნა აშოტ I-ის დროს და რამაც მნიშვნელოვნად ხელი შეუწყო ახლად შექმნილი სამეფოს მდგომარეობის განმტკიცებას, აქ ცალკეა აღსანიშნავი ერთი გარემოება: ახალი სამეფოს პოლიტიკური ცენტრის წინდახედული არჩევანი, შეფარდებული იმ საერთაშორისო ვითარებასთან, რომელშიაც მოქცეული იყო აღმოსავლეთი საქართველო ამ ეპოქაში.

აშოტ I-ის დრომდე პოლიტიკური ცენტრი, პოლიტიკური მეტროპოლია იბერიის ქვეყნებისა იყო ცენტრალური ქართლი (არმაზ-მცხეთა-თბილისის ზონა) და ეს არა ერთი და ორი საუკუნე, არამედ ათეული საუკუნის განმავლობაში, მოკიდებული ანტიკური ხანიდან ვიდრე არაბთა მფლობელობის დამყარებამდე. არაბთა მფლობელობის დროსაც რეზიდენცია იბერიის („ქართლის“) ერისმთავრისა აგრეთვე არის იგივე ცენტრალური ქართლი.

ხოლო აშოტ I-ის დროს პოლიტიკური ცენტრი იბერიის ქვეყნებისა გადატანილ იქმნა დასავლეთ მესხეთში. მას შემდეგაც, რაც 815—826 წლებში აშოტ I-ის მიერ შემოერთებულ იქმნა შიდა ქართლი და ქვემო ქართლის ქვეყნები, აშოტ I-მა პოლიტიკური ცენტრი არ დასძრა მესხეთის მივარდნილი და განადგურებული კუთხიდან — შავშეთ-კლარჯეთიდან და არ გადმოიტანა იგი არც მცხეთაში (რომელიც იბერიის ძველ ისტორიულ დედაქალაქს წარმოადგენდა, ხოლო ამ დროს იყო საეკლესიო და კულტურული მეტროპოლია

ყველა ქართული ქვეყნებისა), არ გადმოიტანა პოლიტიკური ცენტრი არც უფლისციხეში (რომელიც ადრეულ საშუალ-საუკუნეებში შიდა ქართლის მთავარი ციხე-ქალაქი იყო და მთელი ამ მხარის ბუნებრივ ცენტრს წარმოადგენდა), და არც ქვემო ქართლის ისტორიულ ქალაქებში.

ამაში ჩანს საერთაშორისო ვითარების სწორი და შორს გამიზნული შეფასება, ის დიდი პოლიტიკური ტაქტი, რომლითაც ხასიათდება საქმიანობა აშოტ I-ისა და მის თანამოღვაწეთა.

მესხეთის ქვეყნები, განსაკუთრებით დასავლეთ მესხეთის მთიანი თემები ჭოროხის ხეობაში ჯერ ერთი ნაკლებ მისაწვდომი იყო არაბთა ექსპანსიისათვის; ამასთან ეს მხარე მდებარეობდა ბიზანტიის მეზობლად, რომელიც ბუნებრივი მოკავშირე იყო იბერიისა არაბებთან ბრძოლაში.

ამრიგად, პოლიტიკური ცენტრის გადატანა შუა ქართლიდან (სადაც გზახსნილი ჰქონდათ არაბებს) — იბერიის ქვეყნების შორეულსა და კარგად დაცულს ზურგში, წარმოადგენდა უაღრესად წინდახედულს, ქვეყნის მომავლისათვის სწორად გამიზნულს, პოლიტიკურად გამართლებულ ღონისძიებას. ეს იყო ერთ-ერთი მიზეზი (სხვა მიზეზებთან ერთად, რასაკვირველია), რომ არაბობა ასე ადვილად ვერ გაუმკლავდა იბერიის ამ განახლებულ სამეფოს და ახლად შექმნილი პოლიტიკური მეტროპოლია დასავლეთ მესხეთში გადაიქცა ქართული სახელმწიფოებრივობის მკვიდრ ციტადელად.

ჩვენ უკვე მოხსენებული გვქონდა, რომ გიორგი მერჩულის ცნობის თანახმად, იბერიის ახალი დედაქალაქი არტანუჯი დაარსებულ იქმნა აშოტ I-ის დროსვე, ახალი იბერიის სამეფოს („ქართველთა სამეფო“-ს) ალდგენისთანავე.

არტანუჯი, რომელიც კლარჯეთის თემში მდებარეობდა, რჩება იბერიის („ქართველთა სამეფო“-ს) დედაქალაქად მე-9 საუკუნეში. აქ არის რეზიდენცია როგორც აშოტ I-ისა, ისე მის მემკვიდრეთა.

მე-9 საუკუნის მეორე ნახევარში, იმავე ჭოროხის ხეობაში, ამიერ-ტაოს (ძველ-ქართული ტაოს) პროვინციაში დაარსდა აგრეთვე მეორე სახელმწიფოებრივი ცენტრი „ქართველთა სამეფოსი“ (ბ ა ნ ა). დაწყებული ამ დროიდან — ვიდრე საქართველოს გაერთიანებამდე — ქართველთა მეფეების მთავარი რეზიდენცია არის ეს ახალი ცენტრი — ტაოში. (უფრო გვიან, ბაგრატ III-ის დროიდან, გაერთიანებული საქართველოს ცენტრი ხდება ქუთაისი, ხოლო დავით აღმაშენებლის დროიდან მეტროპოლია საქართველოს სახელმწიფოსი ისევ გადმოტანილ იქმნა თბილისში, იბერიის ამ ძველ დედაქალაქში).

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ მას შემდეგაც, რაც დასავლეთ მესხეთში შეიქმნა ახალი ცენტრი ტაოში და რეზიდენცია ქართველი მეფეებისა არტანუჯიდან აქ იქმნა გადატანილი, არტანუჯს ამის შემდეგაც არ დაუკარგავს მნიშვნელობა.

ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანტინე პორფიროგენეტი წერს არტანუჯის შესახებ (როდესაც არტანუჯი უკვე აღარ იყო მეფეების რეზიდენცია, მაგრამ მაინც მხარის მთავარ ცენტრს წარმოადგენდა):

„არტანუჯის ციხე დიდად გამაგრებულია და აქვს დიდი «რახატი», როგორც მხარის მთავარ ქალაქს (χαρτοπλις) შეშვენის. აქ თავს იყრის საქონელი ტრაპე-

ზუნტიდან, იბერიიდან, აბაზგიდან [დასავლეთ საქართველოდან], სომხეთიდან და სირიის ყველა ქვეყნიდან და ქალაქს დიდი ვაჭრობა აქვს. არტანუჯის მხარე, ესე იგი არზენი, დიდია და მდიდარი, — იგი არის გასაღები იბერიისა, აბაზგიისა [დასავლეთ საქართველოსი] და მესხეთისა“¹.

ამას წერს ბიზანტიის იმპერატორი იმ არტანუჯის შესახებ, რომლის სანახები მე-9 საუკუნის დასაწყისში, როდესაც აქ პირველად დამკვიდრდა აშოტ I, ტყით დაბურულს გავერანებულ კუთხეს წარმოადგენდა. 813 წლის ახლო, ქართლიდან გადმოხვეწილია ლტოლვილებმა ამ უდაბურ ქვეყანაში პირველად ჩაუყარეს საფუძველი არტანუჯის ციხე-ქალაქის მშენებლობას.

რა ცვლილება განუცდია ქვეყანას მის შემდეგ! განადგურებული და უკაცრიელი მხარე ქართველი მოახალშენეების თავდადებული შრომისა და დიდი რუღუნების შედეგად აყვავებულ ქვეყნად გადაქცეულა.

3

ბიზანტიის იმპერიისა და „ქართველთა სამეფოს“ პოლიტიკური დამოკიდებულება მე-9—10 საუკუნეებში

შემდეგი საკითხი, რომელზედაც აქ შევჩერდებით გიორგი მერჩულისა და სხვა ძველ-ქართული საისტორიო წყაროების ცნობებთან დაკავშირებით, — ეს არის ბიზანტიის იმპერიისა და „ქართველთა სამეფო“-ს პოლიტიკური დამოკიდებულება დასახელებულ ეპოქაში.

საისტორიო წყაროების შესწავლიდან ირკვევა, რომ ქართული ფეოდალური სამეფო-სამთავროების პოლიტიკური ხაზი ბიზანტიის იმპერიის მიმართ სხვადასხვანაირი იყო, ისევე როგორც სხვადასხვანაირი იყო თვით ამ სამეფო-სამთავროების დაარსების ისტორიული პირობები და შემდგომი ზოთი საერთაშორისო ვითარება.

დასავლეთ საქართველოს სამეფოში — სახელმწიფოებრივი პოლიტიკა გარკვევით ანტიბიზანტურ სახეს ატარებს. ამას ის გარემოება განსაზღვრავდა, რომ დასავლეთი საქართველო, ვიდრე იგი დამოუკიდებლობას მოიპოვებდა, ბიზანტიის გავლენის სფეროში იყო მოქცეული. ანტიომაც დასავლეთ საქართველოს სახელმწიფოებრივი პოლიტიკა მიმართულია ბიზანტიის გავლენისაგან ემანსიპაციისაკენ. ამ საგანზე ჩვენ ქვემოთ გვექნება საუბარი, როდესაც განვიხილავთ გიორგი მერჩულის ძეგლის ცნობებს დასავლეთ საქართველოს შესახებ.

რაც შეეხება იბერიას, აქ არსებითად განსხვავებული მდგომარეობაა. იბერიის პოლიტიკური მოწინააღმდეგე ეს არის პირველ რიგში არაბული ხალიფატი, ხოლო ბიზანტია — ბუნებრივი მოკავშირე. ამის გამო ახლად შექმნილი იბერიის სახელმწიფოს („ქართველთა სამეფო“-ს) პოლიტიკა ძირითადად არის პრობიზანტიური და ანტიარაბული.

ამ გარემოებამ ახლად დაარსებულ „ქართველთა სამეფო“-ს პოლიტიკური კავშირი დაამყარებინა ბიზანტიის იმპერიასთან. აქ ჩვენ შევეცდებით გავარკვიოთ, თუ რა ხასიათისა და რა მოცულობის იყო ეს კავშირი.

¹ იხ. კონსტანტინე პორფიროგენეტი, De adm. imp. თავი 46, გვ. 297 (ბონის გამოც.).

*

„ქართველთა სამეფო“-ს ხელისუფლების მეთაური, როგორც ეს დასტურდება გიორგი მერჩულის ცნობებით და სხვა საისტორიო წყაროებით, აშოტ I-ის დროიდანვე ატარებენ ორ ტიტულს: „მეფე“ და „კურაპალატი“. გიორგი მერჩულის ძეგლში აშოტ I ასეა მოხსენებული:

„მეფე აშოტ კურაპალატი“¹.

რა პოლიტიკურ შინაარსს შეიცავდა ეს ორმაგი ზედწოდება „მეფე“ და „კურაპალატი“?

„ქართველთა სამეფო“-ს მეთაური, რამდენადაც იგი ატარებდა ტიტულს „მეფე“, ითვლებოდა დამოუკიდებელი სუვერენული სახელმწიფოს დამოუკიდებელ ხელმწიფედ; საშუალო-საუკუნებრივი პოლიტიკური ფორმულის თანახმად იგი იყო „მეფე — ნებითა ღმრთისაჲთა“, რომლის უფლება მომდინარეობს არა რომელიმე გარეშე ძალისაგან, გარეშე სახელმწიფოსაგან, არამედ რომლის უფლება თვით ღვთაებისაგან არის დამყარებული. გიორგი მერჩულის სიტყვით მეფე აშოტ I არის „დავით წინაჲსწარმეტყუელისა და უფლისა მიერ ცხებულისა შვილად წოდებული ქელმწიფეჲ“, რომლისა „მეფობაჲ“ დაამკვდრა ქრისტემან². (თვით თქმულება ქართველ მეფეთა დავით მეფე-წინასწარმეტყველისაგან ჩამომავლობის შესახებ, რომელიც ამ ხანაში გავრცელებას ღებულობს, და რომელსაც გადმოგვცემს გიორგი მერჩულე, იმ შეხედულების განსამტკიცებლად იყო გამოყენებული, რომ ქართველი მეფეები დამოუკიდებელი სახელმწიფოს დამოუკიდებელი ხელმწიფენი არიან).

რაც შეეხება მეორე ტიტულს — „კურაპალატი“, — ეს წოდება, როგორც ცნობილია, ბიზანტიის საიმპერატორო კარის ტიტული იყო. ის გარემოება, რომ „ქართველთა სამეფო“-ს მეთაური ატარებდა არა მარტო ტიტულს „მეფე“, არამედ ამავე დროს ატარებდა ამ მეორე ტიტულსაც „კურაპალატი“, იმისი მაჩვენებელია, რომ ქართველთა მეფე ერთგვარ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა ბიზანტიის იმპერატორისაგან (კეისრისაგან), რომელიც ამ ეპოქაში მთელი აღმოსავლეთ-ქრისტიანული მსოფლიოს ერთგვარ უზენაეს მეთაურად იყო მიჩნეული.

ვიდრე შევუდგებოდეთ იმის გარკვევას, თუ რა ხასიათისა იყო ეს დამოკიდებულება, რა რეალურ შინაარსს შეიცავდა იგი, ან რა მიზნებს ისახავდა ქართველთა სამეფოს მეთაური, როდესაც მან მეფის ტიტულთან ერთად კურაპალატის ტიტული წილობ, ჯერ საჭიროა დავადგინოთ, თუ რა დროიდან ღებულობს აშოტ I „მეფისა“ და „კურაპალატის“ ტიტულს.

*

წყაროების ანალიზიდან ცხადი ხდება, რომ აშოტ I-ს „მეფისა“ ტიტული მიუღია თავიდანვე, 809—813 წლებში, როდესაც პირველად იქმნა განთავისუფლებული იბერიის ქვეყნები არაბთა ბატონობისაგან.

ხოლო კურაპალატის ტიტული აშოტს მიუღია შავშეთ-კლარჯეთში გადასახლების შემდეგ, ისიც არა პირველ ხანებში (აშოტ I გადასახლდა შავშეთ-

¹ იხ. გვ. 38₂₃—24.

² იხ. გვ. 40.

კლარჯეთში 813 წლის ახლო), არამედ უფრო გვიან, თავისი მეფობის უკანასკნელ წლებში (არა უადრეს 818 წლისა).

აქ აღძრული საკითხის გამო ჩვენებებს იძლევა ძველ-ქართული ძეგლი „მატიანე ქართლისა“ და აგრეთვე ოპიზის წარწერები.

„მატიანე ქართლისა“ იმ ნაწილში, რომელშიაც იგი ეხება აშოტ I-ის მეფობის პირველ პერიოდს, დაზიანებულად არის მოღწეული (აკლია ტექსტი)¹, მაგრამ გადარჩენილი ნაწილიდან ცხადია, რომ აშოტ I-ს ჯერ მიუღია მეფის ტიტული, ხოლო შემდეგ ტიტული კურაპალატისა. სახელდობრ, მატიანეში აღნიშნულია, რომ ჯერ განდიდნა „მეფობა“ აშოტისა, რომელიც ეუფლა „ქართლს (იბერიას) საზღვართა მისთა“, ხოლო უფრო გვიან მოთხრობილია, რომ „ბერძენთა მეფემან (კეისარმა) მიუბოძა კურაპალატობა აშოტს“; კურაპალატობის ბოძება აშოტისათვის მაშინ მომხდარა, როდესაც აშოტ I უკვე შეეშეთ-კლარჯეთში ყოფილა გადასული (ისიც არა პირველ პერიოდში, არამედ გვიან, სახელდობრ იმ ხანებში, როდესაც აშოტ I-მა გაილაშქრა გრიგოლ მთავრისა და თბილისის ამირას წინააღმდეგ)².

სრულიად გარკვეულ ჩვენებას აქ აღძრული საკითხის გამო იძლევა ოპიზის წარწერები.

აშოტ I-მა დიდი მშენებლობა ჩაატარა ოპიზაში, კლარჯეთის მხარის ამ უძველესსა და უმნიშვნელოვანეს სავანეში. აშოტს მეორედ აუშენებია ოპიზის მთავარი სავანე, ხოლო სავანის გვერდით აშოტს აუგია მთელი წყება ნაგებობათა, საოსტიგნე და პალატები, რაც ბრწყინვალე ხელოვნებით არის შესრულებული.

ცხადია, ეს დიდი მშენებლობა ოპიზაში აშოტს დაუწყია არა 813 წელს, როდესაც იგი არაბთაგან ლტოლვილი გადავიდა შეეშეთ-კლარჯეთში, არამედ უფრო გვიან, როდესაც ქვეყანამ მოლონიერება დაიწყო და ასეთი დიდი მშენებლობის ჩატარების შესაძლებლობა შეიქმნა.

ოპიზის წარწერებიდან ირკვევა ამასთან, რომ ოპიზის მთავარი პალატის (საოსტიგნის) შენება 4 წელს გაგრძელებულა. თუ მშენებლობის დასაწყისს ვივარაუდებთ არა უადრეს 815 წლისა (ყოველ შემთხვევაში ამაზე ადრე იგი სავარაუდებელი არაა), მშენებლობის დასრულება მოუწევს არა უადრეს 818 წლისა.

და აი, ოპიზის საოსტიგნის წარწერაში, რომელიც აშოტის დროს ეკუთვნის (წარწერა თვით აშოტის სახელით არის შესრულებული) და რომელიც მოგვითხრობს მშენებლობის დასრულებაზე, აშოტს მიემართება მხოლოდ მეფის ტიტული, ხოლო კურაპალატად იგი ჯერ კიდევ არ მოიხსენება.

საოსტიგნის დასახელებულ წარწერაში ჩვენ ვკითხულობთ:

„**საო სტიგნი ქართლისა**“.

ანუ ქარაგმა გახსნით:

¹ იხ. ამის შესახებ სპეციალურ ექსკურსში (დამატებანი).

² იხ. მატიანე ქართლისა, გვ. * 141—142/219 (და შენიშვნა 2), შეად. ანა-დედოფლისეული ნუსხა, გვ. 162.

³ იხ. ნ. მარი, *Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию* (ТР, VII, 1911 г.), გვ. 162—163.

„ესე მე აშოტ მეფემან ოთხ წელსა გაეა[შენ]“¹.

ამრიგად 818 წლის ახლო, რომელზე ადრინდელ დროსაც ვერ მიეკუთვნება ოპიზის საოსტიგნის მშენებლობის დასრულება, აშოტი მარტოოდენ მეფის ტიტულით მოიხსენება, კურაპალატის ტიტული მას არ მიემართება.

აღსანიშნავია აგრეთვე მეორე ძეგლი — ოპიზის ცნობილი ბარელიეფი, სადაც წარმოდგენილი არიან: ცენტრში — ქრისტე, მარცხნივ — აშოტი, მარჯვნივ დავით წინასწარმეტყველი². აშოტი ამ ბარელიეფზე სიმბოლოზებუ-ლია როგორც „მეფე ნებითა ღმრთისაჲთა“. აშოტი წარმოდგენილია აქ როგორც შთამომავალი დავით წინასწარმეტყველისა, რომლის შთამომავლად ითვლებოდა თვით ქრისტე და ამის გამო აშოტის მეფობის უფლებაც თვით ღვთაებისაგან წარმომდინარედ იგულისხმება.

(აქ ჩვენ გვქვს სრული შესაბამისობა გიორგი მერჩულის ტექსტთან, სადაც აშოტ I მოიხსენება როგორც „დავით წინასწარმეტყველისა და უფლისა მიერ ცხებულისა შვილად წოდებული კელაწიფეჲ“, რომლისა „მეფობაჲ“ დაამკვდრა ქრისტემან).

აღსანიშნავია, რომ არც ამ ბარელიეფზე, სადაც აშოტი მეფის სახით არის სიმბოლოზებული, წარწერაში მას არ მიემართება კურაპალატის ტიტული.

ყოველივე ამის მიხედვით, რაც ზემოთ იყო აღნიშნული, მაშასადამე ირკვევა, რომ აშოტ I-ს მეფის ტიტული მიუღია თავიდანვე 809—813 წლებში (როდესაც პირველად იქმნა განთავისუფლებული იბერიის ქვეყნები არაბთა ბატონობისაგან); ხოლო კურაპალატის ტიტული, მეფის ტიტულის დაცვით, მას მიუღია უფრო გვიან, თავის მეფობის უკანასკნელ წლებში, არა უადრეს 818 წლისა.

*

რით იყო გამოწვეული და რას აღნიშნავდა კურაპალატის წოდების მიღება აშოტის მიერ, რომელიც უკვე ატარებდა „მეფის“ ტიტულს.

ეს, ცხადია, მოასწავებდა ერთგვარი დამოკიდებულების აღიარებას ბიზანტიის კეისრისაგან, რომელიც, როგორც მოვიხსენეთ, მთელი აღმოსავლეთ-ქრისტიანული მსოფლიოს ერთგვარ უზენაეს მეთაურად ითვლებოდა.

მაგრამ ნიშნავდა ეს ვასალიტეტს? როგორც ირკვევა, არა. სინამდვილეში ეს იყო, როგორც შემდეგ დავინახავთ, მხოლოდ პოლიტიკური კავშირი და არა ვასალიტეტი. ხოლო რაც შეეხება კურაპალატის წოდების მიღებას, ეს თავისთავად სრულებითაც არ მოასწავებდა ვასალობის აღიარებას. კურაპალატის ტიტული, როგორც ცნობილია, არა ერთხელ მიუღიათ ბიზანტიის კეისრისაგან დასავლეთ ევროპის დამოუკიდებელ მეფეებს, როგორც მაგალი-

¹ წარწერა აქამდე სწორად ამოშიფრული არ იყო. აქ საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ ამ წარწერაში წარმოდგენილი სახეობა მეფის ტიტულის დაჭარბებებისა ამავე სახითვე არის წარმოდგენილი სპერის პროვინციის ოთხთა-გელესიის წარწერაში მე-10 საუკუნისა, რომელიც ეკუთვნის დავით დიდ კურაპალატს, და რომელიც გადმოღებული აქვს აკადემიკოს ე. თაყაიშვილს. პატივცემულ მეცნიერს მადლობას მოვანხსენებთ ოთხთა-გელესიის წარწერის პირის გადმოცემისათვის.

² იხ. ბარელიეფის გამოცემა ე. თაყაიშვილის შრომაში, *Археологические экскурсии, размышления и заметки*, II, 1905 г., გვ. 56—59.

თად ფრანკების, ბურგუნდების, ოსტ-გუთების ხელმწიფეებს, რომლებიც ბიზანტიის ვასალები არასდროს არ ყოფილან.

იბერიის („ქართველთა სამეფოს“) და ბიზანტიის ურთიერთობა რეგულირებული ყოფილა ხელშეკრულებებით, რომელიც ისეთ უფლებრივ ურთიერთობას ამყარებდა ბიზანტიასა და ქართველთა სამეფოს შორის, რაც არ შეიძლება შეფასებულ იქნეს როგორც ვასალიტეტი.

რომ ჩვენ სწორად გავიგოთ ამ პოლიტიკური კავშირის რეალური შინაარსი, გავიგოთ ამასთან ის მიზნები, რომელთაც ისახავდა ამ კავშირის შეკვრის დროს როგორც ბიზანტია, ისე ქართველთა სამეფო, საჭიროა გავითვალისწინოთ, თუ რა ისტორიულ პირობებში წარმოიშვა ეს კავშირი.

პირველ რიგში აღსანიშნავია შემდეგი:

აშოტ I, როდესაც იგი დაუკავშირდა ბიზანტიას, არ იყო ამის წინარე ხანაში რაიმე ვასალურ დამოკიდებულებაში ბიზანტიასთან. იბერია ამის უწინარეს საუკუნეზე მეტი დროის განმავლობაში არაბების მფლობელობაში იმყოფებოდა. აშოტ I საკუთარი ძალებით აუჯანყდა არაბებს და ფაქტიურ დამოუკიდებლობას მიაღწია.

აშოტ I, პირველი დამარცხების შემდეგ, 813 წლის ახლო, გადავიდა და გამაგრდა შავშეთ-კლარჯეთში. ეს კუთხეც, შავშეთ-კლარჯეთი, არ შეადგენდა ბიზანტიის უშუალო სამფლობელოს, არამედ აგრეთვე არაბთა გავლენის ზონად ითვლებოდა (როგორც ნაწილი იბერიისა), ხოლო სინამდვილეში, როგორც ვნახეთ, სრულებით განადგურებულსა და მიტოვებულ მხარეს წარმოადგენდა¹.

ბიზანტია აშოტ I-ის მიერ წარმოებულ ბრძოლას არაბთა წინააღმდეგ, ცხადია, თანაგრძნობით ეკიდებოდა, მაგრამ ბიზანტია ამ ეპოქაში საკმაოდ უძლური იყო, რომ გამოეჩინა დიდი აქტივობა. ბიზანტიის სიმპათიები აშოტ I-ის საქმისადმი, როგორც ჩანს, მხოლოდ უბრალო „კეთილი სურვილებით“ ამოიწურებოდა. ყოველ შემთხვევაში ბიზანტიას, როგორც ირკვევა, არ გაუწევია რაიმე რეალური დახმარება, როდესაც აშოტ I შავშეთ-კლარჯეთიდან ხელახლა შეუდგა იბერიის ქვეყნების შეკრებას, განათავისუფლა არაბთა მფლობელობისაგან შიდა ქართლი და ქვემო ქართლი და ქართველთა სამეფოს საზღვრები ბარდავის კარამდე მიიტანა. თუკი ბიზანტიელებს რაიმე მონაწილეობა მიეღოთ ამ ბრძოლებში, წყაროებში იქნებოდა ამის შესახებ ჩვენება (ისევე, როგორც დასავლეთ საქართველოს სამეფოს დაარსების გამო აღნიშნულია, რომ ლეონ II-მ ქვეყნის განთავისუფლება შესძლო ხაზართა ძალების დახმარებით). ხოლო წყაროები ბიზანტიელთა რაიმე დახმარების შესახებ სდუმან.

აღსანიშნავია, რომ როდესაც მე-8 საუკუნის დასასრულს (ე. ი. ათიოდე წლის უწინარეს) ბიზანტიას განუდგა დასავლეთი საქართველო, ბიზანტიამ

¹ რომ ჭოროხის ხეობა ამ ეპოქაში არ შეადგენდა ბიზანტიის სამფლობელოს, არამედ არაბთა გავლენის ზონაში ითვლებოდა, ეს ჩანს როგორც ქართული წყაროებიდან (იხ. სუმბატ დავითის ძის მატიაწე, გვ. *573 — 574/343, სტრ. 8 — 12, შეად. გვ. *576/346, სტრ. 1—3), ისე სომხური წყაროებიდან (იხ. ლევონდი, ხალიფათა ისტორია, სომხ. ტექსტი, 1887 წ. გვ. 168, რუსული თარგმანი კ. პატკანიანისა 1862 წ., გვ. 116).

ვერ შესძლო თავისი უფლებების დაცვა, თავისი ხელისუფლების აღდგენა ამ მხარეში. ცხადია, მით უფრო ძნელი წარმოსადგენი იყო ბიზანტიის მიერ აქტიუობის გამოჩენა თავისი საზღვრების გარეთ, რაიმე საგრძობი დახმარების გაწევა აშოტ I-სათვის, როდესაც იგი ბრძოლებს აწარმოებდა არაბებთან შიდა კავკასიაში.

რაკი იბერიის ქვეყნების განთავისუფლება და „ქართველთა სამეფო“-ს აღდგენა აშოტ I-ის დროს მომხდარა საკუთარის ძალებით და არა ბიზანტიის დახმარებით, გასაგები ხდება ამის შემდეგ თვით ხასიათი ამ კავშირისა.

ამ კავშირში დაინტერესებული იყო ორივე მხარე.

პირველ რიგში ამ კავშირში, ცხადია, დაინტერესებული იყო უფრო სუსტი მხარე — ქართველთა სამეფო, რადგან თუნდაც პოლიტიკური თანაგრძობა მეზობელი დიდი ქვეყნის — ბიზანტიის — მხრით, ხოლო მომავლისათვის შესაძლებლობაც ბიზანტიის დახმარებისა, ახლად შექმნილი ქართველთა სამეფოს მდგომარეობის განმტკიცებისათვის, ცხადია, უაღრესად მნიშვნელოვანი იყო. მეორე მხრით ამ კავშირში დაინტერესებული იყო ბიზანტია, რადგან იბერია უზრუნველყოფდა ბიზანტიისათვის მეტად მნიშვნელოვან ფლანგს — არაბული ხალიფატის სანაპიროზე.

ხოლო რა სახისა იყო ეს კავშირი, რა შინაარსს შეიცავდა და რა მიზნებს ისახავდა იგი, ეს ირკვევა პირველ რიგში იმ ცნობებიდან, რომელთაც გადმოგცემს ისეთი ავტორიტეტული პირი, როგორიც არის თვით ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანტინე პორფიროგენეტი.

*

1. თავდაპირველად აქ შევჩერდებით მოკავშირე მხარეთა ტერიტორიული მთლიანობისა და საზღვრების გარანტირების საკითხზე.

ბიზანტიის იმპერატორის კონსტანტინე პორფიროგენეტის ძეგლი (*De administrando imperio*) ამ საგანზე უაღრესად საყურადღებო ცნობებს იძლევა.

ამ ცნობებიდან დასტურდება, რომ ორივე მხარე — ბიზანტია და იბერია — სცნობდნენ ორივე ქვეყნის ტერიტორიულ ხელშეუხებლობასა და საზღვრების უცვლელობას. საზღვრები ბიზანტიასა და იბერიას („ქართველთა სამეფოს“) შორის ფიქსირებული ყოფილა ხელშეკრულებებით. ასე, მაგალითად, ბულღაში, რომელიც მოცემული იყო ბიზანტიის იმპერატორის რომანოზ I-ის (919—944 წ.წ.) მიერ აშოტ II ქართველთა კურაპალატისათვის (923—954 წ.წ.), საგანგებოდ აღნიშნულია, რომ აშოტ II ქართველთა კურაპალატმა — არ უნდა გადასწიოს საზღვრები თავისი სამფლობელოებისა წინანდელ იმპერატორებთან დადებულ ხელშეკრულებათა საწინააღმდეგოდ¹.

კონსტანტინე პორფიროგენეტს მოთხოვნილი აქვს ორი მეტად საყურადღებო შემთხვევა ბიზანტიისა და იბერიის პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიიდან, რომლებიც სწორედ საზღვრების საკითხს ეხება და საიდანაც ჩვენ ვხედავთ, რომ იბერია არ იყო უბრალო ვასალი ბიზანტიისა, არამედ მოკავშირე სუვერენული სახელმწიფო, რომელიც მტკიცედ ატარებდა თავის

¹ იხ. კონსტანტინე პორფიროგენეტი, *op. cit.*, თავი 45, გვ. 202.

დამოუკიდებელ პოლიტიკას იმ შემთხვევაშიაც კი, როდესაც ეს ეწინააღმდეგებოდა ბიზანტიის ინტერესებს.

მეათე საუკუნის პირველ ნახევარში ბიზანტიის იმპერია ცდილობდა ხელში ჩაეგდო მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქი თეოდოსიოპოლი (ახლანდელი არზრუმი) და სანაპირო პროვინციები თეოდოსიოპოლის გარშემო, რომლებიც წინათ ბიზანტიელებს ეკუთვნოდათ, ხოლო ამ დროს არაბებს ეკირათ.

იბერია („ქართველთა სამეფო“) თუმცა მოკავშირე იყო ბიზანტიისა, მაგრამ იბერიის ხელისუფლებას სახიფათოდ მიუჩნევია ბიზანტიის მიერ ახალი ტერიტორიების შექმნა და ამრიგად ბიზანტიის მეტისმეტი გაძლიერება საქართველოს საზღვარზე. ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანტინე პორფიროგენეტი პირდაპირ აღნიშნავს, რომ იბერიელები დახმარების ნაცვლად ხელს უშლიდნენ ბიზანტიელებს თეოდოსიოპოლის აღებაში და ფარულად ხელს უშარბავდნენ კიდევ თეოდოსიოპოლის მოსახლეობას პროვიანტის მიწოდებით.

„ქართველთა სამეფო“-ს ფარგლებში ამ დროს შედიოდა „ქაჯის ციხე“¹, რომელიც მდებარეობდა საქართველოს სამხრეთ საზღვართან, დასავლეთ ეფრატის ხეობის სათავეებში, იმ თემში, რომელსაც ერქვა „ქართლის გზა“ (შემდეგდროინდელი „გურჯი ბოლაზი“-ს ზონა).

ეს „ქაჯის ციხე“ უშუალოდ ესაზღვრებოდა თეოდოსიოპოლის (არზრუმის) სანახებს და კონსტანტინე პორფიროგენეტის სიტყვით ქართველები სწორედ ამ სანაპირო ციხიდან აწარმოებდნენ თეოდოსიოპოლის მოსახლეობის ფარულად მომარაგებას.

ბიზანტიის იმპერატორებმა არა ერთგზის სცადეს მოლაპარაკების გზით მიეღწიათ შეთანხმებას იბერიის მეფე-კურაპალატებთან; ბიზანტიის იმპერატორები ითხოვდნენ, რომ იბერიელებს ნება დაერთოთ ბიზანტიელებისათვის დროებით შეეყვანათ ქაჯის ციხეში ბიზანტიელთა გარნიზონი, რათა ამ გზით კონტროლი გაეწიათ თეოდოსიოპოლის მომარაგების საქმისათვის და შეეწყვიტათ ფარული მიწოდება პროვიანტისა თეოდოსიოპოლის მოსახლეობისათვის. ბიზანტიის იმპერატორები წერილობითს ვალდებულებას ლებულობდნენ, რომ ისინი დატოვებდნენ ქაჯის ციხეს, როგორც კი თეოდოსიოპოლს აიღებდნენ.

მაგრამ იბერიის ხელისუფლება ამაზე არ დათანხმებულა. იბერიის მთავრობამ განუცხადა ბიზანტიის იმპერატორს, რომ ისინი ნებას ვერ დართავენ ქაჯის ციხეში ბიზანტიელთა გარნიზონის შეყვანაზე, ხოლო ბიზანტიის იმპერატორს შეუძლია გამოგზავნოს თავისი ხელისუფალი, ან ტურმარქი, ან ერთ-ერთი თავისი დაახლოებული პირი, რომელიც იცხოვრებსო ქაჯის ციხეში და შეასრულებს მეთვალყურის როლს; იგი დარწმუნდებო, რომ არავითარი სურსათის მიწოდება ქაჯის ციხის გზით თეოდოსიოპოლის მოსახლეობისათვის არ წარმოებსო.

ამ წინდაღებამ ბიზანტია არ დააკმაყოფილა. ბიზანტიის იმპერატორი რომანოზ I (919—944) შემდეგს სწერდა იბერიის მთავრობას თავის საპასუხო ეპისტოლეში:

¹ Κατζιον — Κετζιον. ციხის სახელწოდება გახსნილი აქვს აკად. მ. ბროსეს როგორც „ქაჯის ციხე“.

„რა სარგებლობას მივიღებთ იმისგან, რომ გამოვგზავნოთ ტურმარქი ან ვინმე დაახლოებული პირთაგანი; თუნდაც ისინი მოვიდნენ 10 ან 12 კაცის თანხლებით, ისინი დადგებიან იქ, სადაც თქვენ მიუთითებთ და მათ არ ექნებათ საშუალება მეთვალყურეობა გაუწიონ ქალაქში [თეოდოსიოპოლში] შემავალ ქარავენებს, ვინაიდან მრავალი გზა მიემართება თეოდოსიოპოლისაკენ: ამასთან ქარავენებს აქვთ საშუალება ისე შევიდნენ თეოდოსიოპოლში ღამით, რომ ისინი [წარმოგზავნილნი პირნი] ვერავითარ ეჭვსაც კი ვერ აიღებენ“¹.

კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობით, ეს მოლაპარაკება ქაჯის ციხეში ბიზანტიელთა გარნიზონის დროებით შეყვანის შესახებ გაჭიანურებულა თითქმის ნახევარი საუკუნე; იგი დაწყებულია ჯერ ბიზანტიის იმპერატორის ლეონ VI-ის დროს (886—911 წ.წ.), გაგრძელებულა რომანოზ I-ის მეფობის ხანაში და შემდეგ თვით კონსტანტინე პორფიროგენეტის დროსაც, ვიდრე მე-10 საუკუნის მეორე მეოთხედამდე, მაგრამ ბიზანტიას ვერ მიუღწევია თავისი მიზნისათვის, ბიზანტიელებს ყველა მათ წინადადებებზე ყოველთვის მტკიცე უარი მიუღიათ იბერიელებისაგან.

კონსტანტინე პორფიროგენეტი ასე ამთავრებს თავის მოთხრობას ამ უშედგო მოლაპარაკებათა შესახებ:

„ამრიგად, იბერიელებმა, რომელთაც არ სურდათ თეოდოსიოპოლის დანგრევა, არამედ, პირიქით, ამარაგებდნენ კიდევ მას სურსათ სანოვაგით, არ ისმინეს და არ გადმოსცეს ქაჯის ციხე, თუმცა მათ [იბერიელებმა] წერილობითაც კი მიიღეს ფიცი [ბიზანტიელთაგან], რომ თეოდოსიოპოლის აღების შემდეგ ისინი [იბერიელები] უკან მიიღებდნენ ამ ციხეს. იბერიელებს არასგზით არ სურდათ დაერბიათ და წარეტყვევნათ თეოდოსიოპოლის ციხის გარშემო მდებარე ადგილები და მისი სოფლები, ასევე აბნიკის ციხე და მისი გარშემო სოფლები, აგრეთვე მანასკერტის ციხე და მისი მიწა-წყალი“².

არა ნაკლებ დამახასიათებელია მეორე შემთხვევა, რომელზედაც მოგვითხრობს იგივე კონსტანტინე პორფიროგენეტი.

923 წელს ბაგრატიონთა სახლის ერთ-ერთ წევრს აშოტ კისკასს სამფლობელოდ გადაცემული ჰქონდა ქალაქი არტანუჯი. აშოტ კისკასი კონფლიქტში იმყოფებოდა საქართველოს სხვა მთავრებთან; აშოტ კისკასმა აცნობა ბიზანტიის იმპერატორს, რომ იგი თავის სამფლობელო ქალაქ არტანუჯს უთმობს ბიზანტიას. ბიზანტიის იმპერატორის დავალებით არტანუჯში გამოცხადდა საგანგებო მოხელე პროტოსპათარი კონსტანტი ნანკლავიტი, ბიზანტიელთა ჯარის თანხლებით; მან არტანუჯის ციხეზე ბიზანტიის დროშა აღმართა და იმპერატორის სახელით განაცხადა, რომ არტანუჯი ამიერიდან ბიზანტიას ეკუთვნის, რადგან იგი მისმა უშუალო მფლობელმა აშოტ კისკასმა დაუთმო იმპერატორს.

ბიზანტიის ასეთმა მოქმედებამ დიდი აღშფოთება და მღელვარება გამოიწვია იბერიაში. ქართველთა მეფემ დავით II-მ და სხვა ქართველმა მთავრებმა მისწერეს ბიზანტიის იმპერატორს, რომ თუკი იმპერატორი შეეცდება იბერი-

¹ იხ. კონსტანტინე პორფიროგენეტი, *op. cit.* თავი 45, გვ. 201.

² იხ. იქვე, გვ. 202.

ელთა ტერიტორიის მიტაცებას, შეეცდება დაეპატრონოს არტანუჯს, იბერიელები კავშირს შეკრავენ არაბებთან, ომს გამოუცხადებენ ბიზანტიას და იბერიის ჯარებს დასძრავენ ბიზანტიის წინააღმდეგ.

კონსტანტინე პორფიროგენეტი ასე ამთავრებს თავის მოთხრობას ამ კონფლიქტის გამო:

„როდესაც იმპერატორმა გაიგო ამის შესახებ [იბერიელთა მუქარის შესახებ] ზემოხსენებული მთავრების წერილებიდან და აგრეთვე იმ პირებისაგან [ელჩებისაგან], რომელნიც გამოგზავნილნი იყვნენ იბერიელთა მიერ, იმისი შიშით, რომ იბერიელნი არ შეერთებოდნენ სარკინოზებს და რომ მათ [იბერიელებს] არ გამოეყვანათ ჯარი რომაელთა [ბიზანტიელთა] წინააღმდეგ, — იმპერატორმა იუარა, რომ მას არტანუჯის ციხისა და მისი თემის ალების შესახებ სრულებითაც არაფერი არ მოუწერია პროტოსპათარი კონსტანტი მანკლავიტისათვის [ე. ი. იმ პირისათვის, რომელმაც არტანუჯში ბიზანტიელთა ჯარი შეიყვანა და არტანუჯის ციხეზე ბიზანტიის დროშა აღმართა], არამედ ყველაფერი მან [კონსტანტი მანკლავიტმა] თავისი სისულელით მოიმოქმედა“-ო¹.

ამრიგად, ბიზანტიის იმპერატორმა იბერიელთა მუქარის შემდეგ უკან დაიხია და იმპერატორი იძულებული გახდა ტყუილი განცხადებითაც კი გამოსულიყო, ვითომც ყველაფერი მისი ხელქვეითი ხელისუფლის თვითნებურ მოქმედებას წარმოადგენდა. ამის შემდეგ არტანუჯის ციხიდან ბიზანტიის დროშა ჩამოხსნეს და ბიზანტიელთა ჯარი გაყვანილ იქმნა.

ასე დასრულდა ბიზანტიის და იბერიის ეს კონფლიქტი.

მოყვანილი ორი შემთხვევა ბიზანტია-საქართველოს ამ ეპოქის ისტორიიდან კარგად გვისურათებს, თუ რა ხასიათისა იყო ის პოლიტიკური ურთიერთობა, რაც ბიზანტიასა და იბერიას (ქართველთა სამეფოს) შორის დამყარებულა. ცხადი ზდება, რომ იბერია ამ ეპოქაში არ ყოფილა ვასალი ბიზანტიისა, არამედ სუვერენული დამოუკიდებელი სახელმწიფო. იბერიის მეფე და კურაპალატი სცნობდა ბიზანტიის კეისარს, როგორც უხუნაეს იმპერატორს მთელი საქრისტიანო მსოფლიოსი, მაგრამ საქმე ამ ფორმალური ცნობის იქით არ მიდიოდა. ქართველთა სამეფო აწარმოებდა თავის დამოუკიდებელ პოლიტიკას, რომლისაგან იგი არ უხვევდა მაშინაც კი, როდესაც ეს პოლიტიკა ეწინააღმდეგებოდა ბიზანტიის ინტერესებს (როგორც ეს ვნახეთ ქაჯის ციხისა და თეოდოსიოპოლის შესახებ დიპლომატიურა მოლაპარაკების ისტორიიდან).

ამასთან ქართველთა სამეფო სრულიად დამოუკიდებელი იყო შინაურ საქმეებში.

*

2. ბიზანტიისა და იბერიის (ქართველთა სამეფოს) პოლიტიკური კავშირის რაობისა და რეალური შინაარსის შესახებ საისტორიო წყაროებიდან ირკვევა აგრეთვე ერთი უაღრესად მნიშვნელოვანი გარემოება.

რით აჩხუბება, რომ იბერიის მეფეები ასე დიდად აფასებდნენ „კურაპალატი“-ს ტიტულს?

¹ იხ. იქვე, თავი 46, გვ. 212.

ქართველთა მეფეები, როდესაც ისინი ღებულობდნენ ბიზანტიისაგან კურაპალატის ხარისხს, ამით თუმცაღა სცნობდნენ ერთგვარ ფორმალურ დამოკიდებულებას ბიზანტიის მსოფლიო იმპერიისაგან, მაგრამ ამის სანაცვლოდ ქართველთა სამეფოს ბიზანტიის იმპერიისაგან მიუღია მეტად მნიშვნელოვანი დათმობა.

თუ რაში მდგომარეობდა ეს დათმობა ბიზანტიის მხრით, ამას ქვემოთ განვიხილავთ. ჯერ კი ერთი შენიშვნა ქართველთა მეფის ამ ორმაგ ტიტულზე „მეფე“ და „კურაპალატი“. ქართველთა მეფე, როგორც „მეფის“ ტიტულის მატარებელი, იყო მფლობელი საქართველოს (იბერიის) ქვეყნებისა, ხოლო როგორც „კურაპალატის“ ტიტულის მატარებელი იგი იყო მფლობელი არა მხოლოდ საკუთრივ იბერიისა, არამედ აგრეთვე „აღმოსავლეთისა“. ამიტომაც ქართველთა მეფეს ეწოდებოდა არა მხოლოდ „ქართველთა კურაპალატი“, არამედ აგრეთვე „აღმოსავლეთისა კურაპალატი“.

ასე, მაგალითად, დავით დიდი კურაპალატი თანამედროვე ძეგლში მოიხსენება ასეთი ტიტულით:

„ძლიერი და ღმრთის-ნსახური მეფე და ყოვლისა აღმოსავლეთისა კურაპალატი“¹.

ეს ტიტული „აღმოსავლეთისა კურაპალატი“ არის ხარისხი არა მარტოდენ დავით კურაპალატისა, არამედ, როგორც ირკვევა, საერთოდ ასეთი პოლიტიკური შინაარსი ჰქონდა ქართველი მეფეების ამ ტიტულს „კურაპალატი“.

ხოლო რომელი „აღმოსავლეთის“ ქვეყნები იგულისხმება აქ? აქ იგულისხმება ბიზანტია-რომის იმპერიის ძველი სამფლობელოები კავკასიის სანაპიროზე, რომელიც არაბთა ხალიფატის შექმნის წინარე ხანაში ბიზანტიას ეკუთვნოდა, ხოლო შემდეგ არაბების ხელში გადავიდა. აი ამ „აღმოსავლეთის“ ქვეყნების შესახებ (რომელიც აგრეთვე მოიხსენება სახელწოდებით „ზემონი ქუეყანანი“) მიღწეული ყოფილა შეთანხმება ბიზანტიის იმპერიასა და ქართველთა სამეფოს შორის, რომელშიაც ბიზანტია დიდ დათმობაზე წასულა იმ მიზნით, რათა უზრუნველ ეყო ქართველთა სამეფოს მტკიცე კავშირი ბიზანტიასთან და ერთიანი ფრონტი არაბების წინააღმდეგ. სახელდობრ, ბიზანტია დათანხმებულია, რომ აღმოსავლეთის ის ქვეყნები, რომელნიც წინათ ბიზანტიას ეკუთვნოდა, კავკასიის სანაპიროზე („ზემონი ქუეყანანი“), და რომელთაც ქართველები დაიპყრობდნენ ან თავის ძალით, ან-და თუნდაც ბიზანტიის ჯარების დახმარებითაც, ეს ქვეყნები, წინათ ბიზანტიისადმი კუთვნილი, გადავიდოდა ქართველთა სამეფოს მფლობელობაში.

საქართველოს ინტერესები ამ მხარეთა მიმართ იმით იყო გამოწვეული, რომ „აღმოსავლეთის“ ეს ტერიტორიები („ზემონი ქუეყანანი“), მდებარე ევფრატისა და არაქსის ხეობათა ზემო ნაწილებში (კარინი — თეოდოსიოპოლის მხარე, ბასიანი და მიმდგომი თემები) — ანტიკურ ხანაში საქართველოსთან იყვნენ დაკავშირებული, ქართველი ტომებით იყვნენ დასახლებული². ქართ-

¹ იხ. ანდერძი მე-10 საუკუნის ოშკური ხელნაწერისა (დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, 1889 წ., გვ. 244).

² იხ. ამ საგანზე უფრო დაწვრილებით ქვემოთ, თავი VI, 4.

ველი სახელმწიფო მოღვაწეები მიზნად ისახავდნენ საქართველოს ძველი ისტორიული ტერიტორიების გაერთიანებას ქართველთა სამეფოს ფარგლებში.

„აღმოსავლეთის“ ამ მხარეთა გამო ბიზანტიასა და ქართველთა სამეფოს შორის არსებულ საგანგებო ხელშეკრულება, რომელიც ახლდებოდა ბიზანტიის ყოველი ახალი იმპერატორის ტახტზე ასვლის დროს და ასევე ქართველთა მეფის მიერ კურაპალატის ტიტულის მიღების დროს.

ასე, კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობილ ძეგლში მოყვანილია შინაარსი იმ ბულლისა, რომელიც მისცა ბიზანტიის კეისარმა რომანოზ I-მა კურაპალატს აშოტ II-ს; ამ ბულლაში შემდეგი ყოფილა აღნიშნული:

„კურაპალატი იძლევა პირობას, რაც მან თავისი საკუთარი ხელმოწერით და ფიცით დაამტკიცა, რომ იგი ყოველთვის იქნება ერთგული ჩვენი [ბიზანტიის] იმპერიისა, აწარმოებს ომებს ჩვენს მტრებთან და იარაღით დაეხმარება ჩვენს მეგობრებს, რომ იგი დაუმორჩილებს ჩვენს უფლებას აღმოსავლეთს, დაიპყრობს ციხეებს და მოიმოქმედებს ჩვენს სასარგებლოდ დიად საქმეებს.“

ხოლო ბიზანტიის იმპერატორი ამის სანაცვლოდ აძლევს თანხმობას, რათა იბერიელებმა შეიერთონ თეოდოსიოპოლი და მტრების (ე. ი. არაბების) მიერ დაპყრობილი სხვა ქალაქები („აღმოსავლეთის“ ქვეყნები, რომლებიც წინათ ბიზანტიას ეკუთვნოდა), და ეს არა მარტო იმ შემთხვევაში, როცა მარტო ქართველები შესძლებენ ამ ქალაქების აღებას, არამედ იმ შემთხვევაშიაც, როცა ქართველები ამ ქალაქებს დაიპყრენ ბიზანტიელი ჯარების დახმარებითაც¹.

ხოლო მეორე ბულლაში, რომელიც იმპერატორმა კონსტანტინე პორფიროგენეტმა მისცა იმავე აშოტ II კურაპალატს, შემდეგი ყოფილა აღნიშნული:

„ქვეყნები, რომლებიც მას [აშოტ კურაპალატს] და მის ნათესავს ადარნერსე მაგისტროსს თავისი ძალით დაუპყრიათ არაბებისაგან, ან-და რომელთაც ამის შემდეგ ნომავალში დაიპყრობენ [—იგულისხმება თეოდოსიოპოლის მხარე, ბასიანი და მიმდგომი თემები, რომლებიც წინათ არაბთა მფლობელობაში იყვნენ, ბიზანტიის ფარგლებში შედიოდა], — დარჩეს მისი [აშოტ კურაპალატის] მბრძანებლობისა და ძალა-უფლების ქვეშ“².

აქ აღსანიშნავია განსხვავება ერთ მუხლში, რომელსაც ჩვენ ვხედავთ რომანოზ I-ისა და კონსტანტინე პორფიროგენეტის ბულლებს შორის. რომანოზ I-ის ბულლის პირდაპირი აზრის თანახმად ქართველთა მფლობელობაში უნდა გადასულიყო როგორც ის ქვეყნები, რომელთაც ქართველები საკუთარი ძალით დაიპყრობდნენ, ისე ის ქვეყნებიც, რომლებიც დაპყრობილი იქნებოდა ქართველების მიერ ბიზანტიელთა დახმარებით. ხოლო კონსტანტინე პორფიროგენეტის ბულლა ქართველების საკუთრებად აღიარებს მხოლოდ იმ ქვეყნებს, რომლებიც ქართველების საკუთარი ძალით იქნება დაპყრობილი.

როდესაც ბიზანტიისა და ქართველების ექსპანსია „აღმოსავლეთის ქვეყნებში“ გაძლიერდა, ქართველებსა და ბიზანტიელებს შორის უთანხმოება ჩამოვარდნილა იმის გამო, თუ ვის უნდა რგებოდა ესა თუ ის „აღმოსავლეთის“ ქვეყანა. ქართველები და ბიზანტიელები ძველად დადებულ ხელშეკრულებებს სხვადასხვანაირ განმარტებას აძლევდნენ. ქართველები მოითხოვდნენ „აღმო-

¹ იხ. კონსტანტინე პორფიროგენეტი, *op. cit.*, თავი 45, გვ. 202—203.

² იხ. იქვე გვ. 203.

საელეოზის“ — თეოდოსიოპოლის მხარის — ყველა მთავარ პროვინციებს; ხოლო ბიზანტიელები, რომლებმაც უშუალო მონაწილეობა მიიღეს ამ ქვეყნების დაპყრობაში, ქართველების პრეტენზიას უსაფუძვლოდ სთვლიდნენ. ამ საგანზე ჩვენ გვაქვს მეტად საყურადღებო ცნობები იმავე კონსტანტინე პორფიროგენეტის ძეგლში. კონსტანტინე პორფიროგენეტი, თვით ბიზანტიის იმპერატორი, საქმის ვითარებას ცხადია წარმოგიდგენს ბიზანტიისათვის სასარგებლო გაშუქებით. კონსტანტინე პორფიროგენეტი ამბობს, რომ ქართველები არა თუ არ გვეხმარებოდნენ ამ მხარის დაპყრობაში, არამედ ხელს გვიშლიდნენო კიდევ და ფარულად მტრებს ხელს უპართავდნენო.

სინამდვილეში კი საქმის ვითარება ასე ყოფილა:

ქართველები, როგორც ეს ირკვევა ყველა შენახული ცნობის შეფარდებით, თავდაპირველად აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ ბრძოლებში არაბების წინააღმდეგ, რათა განედევნათ ისინი „აღმოსავლეთიდან“, თეოდოსიოპოლის მხარიდან, ბასიანიდან და მიმდგომი ოლქებიდან. მაგრამ როდესაც გამოიჩინა, რომ ბიზანტიელები თვით აპირებენ ყველა ამ ქვეყნების შეერთებას, ქართველებს ბრძოლა შეუნელებიათ. ქართველებს სახიჯაოდ მიუჩნევიათ ბიზანტიის ზედმეტი გაძლიერება უშუალოდ საქართველოს სანაპიროზე; ქართველები, ჩანს, არჩევდნენ, რომ სადაო პროვინციები დროებით ისევ სუსტი მხარის, არაბთა ამირების ხელში დარჩენილიყო, ვიდრე ეს პროვინციები ამთავითვე უშუალოდ ბიზანტიის ხელში გადასულიყო. ქართველები, ჩანს, არ ჰყარავდნენ იმედს, რომ ამ პროვინციებს საბოლოოდ თვითონ ჩაიგდებდნენ ხელში.

თუ ვის უნდა რეგებოდა „აღმოსავლეთის“ ესა თუ ის პროვინცია, ამ საგანზე ხანგრძლივი დიპლომატიური მოლაპარაკება წარმოებდა ბიზანტიასა და ქართველთა სამეფოს შორის და იგი მე-10 საუკუნის ნახევარში კომპრომისული გადაწყვეტილებით დამთავრდა. სახელდობრ, საზღვრად ბიზანტიასა და ქართველთა სამეფოს შორის დადებულ იქმნა მდინარე არაქსი. არაქსის ჩრდილოეთით მდებარე თემები (ჩრდილოეთი ბასიანი) შეუერთდა ქართველთა სამეფოს, ხოლო არაქსის სამხრეთით მდებარე თემები შეუერთდა ბიზანტიას.

კონსტანტინე პორფიროგენეტი საზღვრის გაყვანის გამო შემდეგსა წერს:

„საზღვრად ბასიანის (ფასიანის) მხარეში დადგენილია მდინარე არაქსი ანუ ფასისი¹; იბერიელების სამფლობელოდ რჩება მარცხენა (ჩრდილოეთი) ნაწილი, რომელიც აკრავს იბერიას, ხოლო მარჯვენა ნაწილი (სამხრეთი), რომელიც აკრავს თეოდოსიოპოლს, თავის ციხეებითა და სოფლებით, უერთდება ჩვენს საბრძანებელს (ბიზანტიას), ასე რომ მდინარე დადგენილია საზღვრად ამ ორ სამფლობელოს შორის“².

¹ ფასისი არის არაქსის ძველი სახელწოდება მისი მდინარეების ზემო ნაწილში (ეს სახელწოდება ფასისი დღემდე აქვს შერჩენილი არაქსის ზემო ნაწილის დასავლეთ ტოტს, რომელიც მომდინარეობს დაბა ფასინღერის სექტორში: მას ამჟამად ეწოდება ფასის-ხევი, ფასი-დრე). არაქსის ამ ძველ სახელწოდებიდან ფასისი მომდინარეობს თვით სახელწოდებაც ამ მხარის ფასიანი = ბასიანი.

² იხ. კონსტანტინე პორფიროგენეტი, op. cit. თავი 45, გვ. 205.

ასეთის კომპრომისით გადაწყდა ეს სადაო საკითხი საზღვრების გამო მე-10 ჯაუყუნის შუა წლებში.

მაგრამ დაეა ამით არ დასრულებულა.

რამდენიმე ათეული წლების შემდეგ, 978 წელს, ბიზანტიის ცენტრალურ ხელისუფლებას განუდგა ბარდა სკლიაროსი, რომელმაც ჩამოაშორა იმპერიას ანატოლიის პროვინციები და ემუქრებოდა თვით კონსტანტინეპოლს. ბიზანტიის ხელისუფლებამ დახმარებისაოვის მიმართა ქართველთა სამეფოს და დახმარების სანაცვლოდ პირობა დასდო დაეთმო ქართველთა სამეფოსათვის მთლიანად ძველი სადაო „აღმოსავლეთის“ ქვეყნები („ზემონი ქუეყანანი“).

ქართველთა სამეფოს ხელისუფლებამ (რომლის ფაქტიური ხელმძღვანელი ამ დროს იყო დავით დიდი) მიიღო ეს წინადადება. ქართველებმა დახმარება გაუწიეს ბიზანტიას და ამის შემდეგ საქართველოს შემოუერთდა „აღმოსავლეთის“ ეს სადაო ქვეყნები, თეოდოსიოპოლის (არზრუმის) მხარე მთლიანად, ყველა მოსაზღვრე პროვინციებით.

სახელდობრ, საქართველოს შემოუერთდა შემდეგი პროვინციები:

1. თვით თეოდოსიოპოლი ანუ კარინი (თანამედროვე არზრუმი), თავისი თემით, რომელიც დასავლეთ ევფრატის ხეობაში მდებარეობს;

2. ციხე ხალტოა-არიჭი და მასთან მდებარე კლისურა ამავე დასავლეთ ევფრატის ხეობაში;

3. ჩორმაირის თემი — მდინარე ჭოროხის სათავეებთან;

4. სამხრეთი ბასიანის თემი მდინარე არაქსის ხეობაში;

5. ციხე სევეუკი თავისი თემით (მარდალიის კანტონი) მდინარე არაქსის სათავეებთან;

6—7. პარქისა და აპაჰუნის პროვინციები აღმოსავლეთ ევფრატის (არაწანის) ხეობაში¹.

*

ამრიგად, 978 წელს ქართველებმა მტკიცედ მოიდგეს ფეხი არაქსის, დასავლეთ ევფრატის და აღმოსავლეთ ევფრატის (არაწანის) ხეობებში.

ქართველთა სამეფო არ დაკმაყოფილებულა მიღწეულით.

ამის შემდეგ ქართველთა სამეფო (რომლის ფაქტიური ხელმძღვანელი, როგორც მოვიხსენიეთ, იყო დავით დიდი კურაპალატი, „მოურავი“ ქართველთა სახელმწიფოსი) — განაახლებს შეტევას მუსულმანთა წინააღმდეგ ფართო ფრონტით და დიდ წარმატებას მიაღწევს.

978—990 წლებს შორის ქართველებს დაუპყრიათ ბაგრევანდის პროვინცია — ცენტრით ქალაქ ვალაშკერტით, აღმოსავლეთ ევფრატის ხეობაში².

¹ იხ. ასოლიკი, 1883 წ., გვ. 192. ჩამოთვლილი შვიდი მხარიდან პირველი ხუთი მხარე ისტორიულ წარსულში — ანტიკურ ხანაში — ქართველი ტომებით იყო დასახლებული (იხ. ამის შესახებ ქვემოთ, თავი VI, 4); უკანასკნელი ორი მხარე — პარქი და აპაჰუნი — სომხური ოლქებია.

² იხ. ასოლიკი, გვ. 267 — 268.

990 წელს ქართველებმა აიღეს იმავე აღმოსავლეთ ევფრატის ხეობაში მნიშვნელოვანი ცენტრი — ქალაქი მანასკერტი, განდევნეს აქედან მუსულმანები და ქალაქი ქრისტიანებით, ქართველებითა და სომხებით დაასახლეს¹.

ამავე დროს, მე-10 საუკუნის ბოლო მეოთხედში, ახლადშემოკრთებულ „აღმოსავლეთის“ ქვეყნებში დაარსებულ იქმნა ქართველთა (მართლმადიდებელთა) საეპისკოპოსო ვალაშკერტისა, რომელიც ამის შემდეგ არსებობდა მომდევნო საუკუნეთა მანძილზე და მცხეთის საკათალიკოსოს ფარგლებში შემოდიოდა.

მე-10 საუკუნის 90-იან წლებში ქართველთა სამეფოს საზღვრებმა ვანის ტბამდე მიაღწია. 997 წელს ქართველებმა ალყა შემოარტყეს ვანის ტბის ნაპირას მდებარე მნიშვნელოვან ქალაქს ხლათს.

998 წელს ქართველებმა უკუაქციეს მუსულმანთა დიდი კოალიცია და ქართველთა სამეფოს საზღვარი მიიტანეს ქალაქ არქეშის სანახებამდე (ვანის ტბის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპირომდე)².

ამრიგად ჩვენ ვხედავთ, თუ რამდენად არასამართლიანი ყოფილა საყვედური კონსტანტინე პორფიროგენეტისა, თითქოს ქართველები მუსულმანების მიმართ შემარიგებლობას იჩენდნენო და არა თუ არ უტყვევდნენ მუსულმანებს, არამედ ხელს უშმართავდნენ კადეც მათო.

სინამდვილეში ჩვენს წინაშე სულ სხვა სურათი იშლება. მას შემდეგ, რაც დავა ბიზანტიასა და ქართველთა სამეფოს შორის „აღმოსავლეთის“ ქვეყნების გამო ქართველთა სამეფოს სასარგებლოდ გადაწყვეტილა და ქართველებს უკვე აღარ ჰქონდათ იმისი შიში, რომ „აღმოსავლეთის“ ქვეყნების შესახებ მათ შეეცილებოდა ბიზანტია, — ქართველებს გამოუმეტლავნებიათ განსაკუთრებული აქტივობა და უფრო დიდის ენერგიით გაუშლიათ ანტიარაბული ფრონტი აღმოსავლეთში.

ჩვენ ამით დავასრულებთ ამ ექსკურსს ბიზანტიის იმპერიისა და ქართველთა სამეფოს პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიიდან, საიდანაც ცხადი ხდება, თუ რა ხასიათის იყო, რა რეალურ შინაარსს შეიცავდა ის კავშირი, რაც ბიზანტიის იმპერიასა და ქართველთა სამეფოს შორის დამყარებულა.

აქ საჭიროა დამატებით აღვნიშნოთ შემდეგი.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართველთა სამეფოს ზოგჯერ გამწვავებული ურთიერთობა და კონფლიქტებიც კი ჰქონდა ბიზანტიასთან, მაინც ქართველთა სამეფო დიდად აფასებდა კავშირს ბიზანტიასთან და არ უხვევდა ერთხელ აღებულს პრობიზანტიურ ხაზს. ეს ყოველმხრივ გამართლებული იყო იმდროინდელი საერთაშორისო ვითარებით, რაც კარგად ჰქონიათ შეფასებული ქართველთა სამეფოს პოლიტიკის ხელმძღვანელებს. ქრისტიანული ბიზანტია ბუნებრივი მოკავშირე იყო ქართველთა სამეფოსი იმ ბრძოლებში არაბულ-მუსულმანურ მსოფლიოსთან, რომელთაც ქართველთა სამეფო აწარმოებდა ეროვნული თვითმყოფობის, პოლიტიკური დამოუკიდებლობის, თავისი არსებობის გადასარჩენად.

¹ იხ. ა. სოლიკი, 267—8.

² იხ. იქვე, გვ. 269—274.

ქართველთა სამეფო მე-9 საუკუნეში ბაბრატ I მეფე-აშურაპალატის დროს
(826 — 876 წ.წ.)

მას შემდეგ, რაც გავეცანით ქართველთა სამეფოს აღდგენის ხანას მე-9 საუკუნის დასაწყისში აშოტ I დიდის დროს, განვიხილავთ ამის შემდეგ იმ ცნობებს, რომელთაც შეიცავს გიორგი მერჩულის თხზულება ქართველთა სამეფოს შესახებ მომდევნო პერიოდში.

იბერიის განთავისუფლებისათვის დაულალავი მებრძოლი, ქართველთა სამეფოს აღდგენის დიდი მოამაგე აშოტ I დაიღუპა არაბებთან ბრძოლაში (არაბთა მხედართმთავრის ხალილ იეზიდის-ძე არაბიელის კავკასიაში ლაშქრობის დროს) 826 წელს, 26 იანვარს.

აშოტ I, როგორც ირკვევა, მოკლულ იქმნა ღალატით ნიგალის-ხეველთა ერთი ჯგუფის მიერ, რომელნიც მოსყიდული ყოფილან არაბებისაგან.

რომ აქ ღალატს ჰქონდა აღგილი, ეს ირკვევა მე-11 საუკუნის ქართული საისტორიო თხზულებიდან — სუმბატ დავითის-ძის მატიანიდან.

უფრო ადრინდელი ხანის ძეგლი — გიორგი მერჩულის თხზულება — აგრეთვე ადასტურებს, რომ აშოტ I ღალატის შედეგად დაღუპულა.

ჩვენ უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ გიორგი მერჩულის თხზულებაში მოყვანილია გლოვის სიტყვები გრიგოლ ხანძთელისა, წარმოთქმული აშოტ I-ის დაღუპვის გამო.

გლოვის ამ სიტყვაში, სადაც პანეგირიკული ტონით არის დახასიათებული აშოტ I-ის ძლიერება, გრიგოლ ხანძთელი ამბობს:

„ჰოჲ მეფეო ჩემო ძლიერო და დიდებულო... სადაჲთ-მე მოგელოდი, აღმოსავლით-მე ანუ დასავალით, ჩრდილოჲთ-მე ანუ სამხრით, რამეთუ ყოველთა ზედა ნათესავთა [ერთა] მფლობელი იყავ, რომელიცა წყობით [ბრძოლით] კელმწიფეთა დაიმორჩილებდ, საკვრველი ეგე დიდებული ღმრთის-მსახური კელმწიფეჲ! აწ ვითარ-მე მიეცი კელსა შეურაცხთა უშჯულოთა და უნდოთა კაცთასა, რომელნი იგი იუ დაჲს მსგავსად, შენ, უფლისა თვისისა, მკლველ იქმნეს...“¹.

ამრიგად, როგორც ეს ჩანს გრიგოლ ხანძთელის სიტყვიდან, აშოტ I-ის მკვლელნი ყოფილან მოღალატენი, „იუ დაჲს მსგავსად“ მოსყიდულნი, „შეურაცხნი. უშჯულონი და უნდონი კაცნი“.

აშოტ I-ის დაღუპვის შემდეგ ქვეყანა დიდ განსაცდელში ჩავარდა. არაბთა ამ დიდი ლაშქრობის დროს, რომელსაც, როგორც მოვიხსენეთ, არაბთა მხედართმთავარი ხალილ იეზიდის-ძე არაბიელი ხელმძღვანელობდა, საქართველომ დაჰკარგა გამოცდილი ხელმძღვანელი. აშოტ I-ის მემკვიდრენი მცირე-

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 45.

წლოვანი იყვნენ. არაბებმა დაიპყრეს ქართველთა სამეფოს ტერიტორიები თითქმის მთლიანად, გარდა აშოტ I-ის მიერ შექმნილი ქართველთა სამეფოს ახალი ცენტრისა — არტანუჯის მხარისა.

ამრიგად, ქვეყნის ამ უკიდურესი განსაცდელის დროს დამტკიცდა, თუ რამდენად მიზანშეწონილი იყო იმდროინდელ საერთაშორისო ვითარებაში ქართველთა სამეფოს პოლიტიკური ცენტრის გადატანა ბერიის ქვეყნების ზურგში, არაბთაგან უფრო დაცულს არტანუჯის მხარეში, ბ. ხანტიის იმპერიის მეზობლად.

როგორც აშოტ I-ის დროს, ისე აშოტ I-ის მემკვიდრეების დროსაც, აქედან, არტანუჯის მხარიდან, დაიწყება ქართველთა სამეფოს ქვეყნების ხელახალი შემოკრება.

აშოტ I-ს სამი ვაჟი დარჩა: ადარნერსე, ბაგრატ I და გვარამი.

მემატიანის ცნობით, ვიდრე აშოტის მემკვიდრენი მცირეწლოვანი იყვნენ, „ვიდრე უსრულოდა იყვნენ იგინი ჰასაკითა, იზრდებოდეს ციხესა შინა არტანუჯისასა“¹. ქვეყანას ხელმძღვანელობას უწევდნენ აშოტ I-ის თანამოღვაწენი.

სახელმწიფო თათბირს ქართველთა სამეფოს მეთაურად აურჩევია ჯერ კიდევ ახალგაზრდა საშუალო ძმა ბაგრატ I. ბაგრატს მეფის წოდებულება მიუღია². ამავე დროს ბიზანტიის იმპერატორისაგან მას მიუღია კურაპალატობის პატივი³. გიორგი მერჩულე მოგვითხრობს, რომ „მიეცა მას (ბაგრატსა) ფლობაჲ ჯელმწიფებისაჲ ზეგარდამო, და ძმანი მისნი ყოველნი, კეთილნი და დიდებულნი ჯელმწიფენი, ადარნერსე უხუცესი (უფროსი) და გუარამ მრწემი (უმცროსი), მშუგაღესა მას ძმასა (ბაგრატს) მორჩილ ექმნნეს საღმრთოჲსა ძმობისა სიყუარულითა, რამეთუ ერთ-ზრახვა, ერთ-სულ და ერთ-ნება იყვნეს იგინი-ხოლო ბაგრატ უმთავრეს მათსა იყო სიბრძნითა, სახითა და სიქველითა“⁴.

გიორგი მერჩულე განსაკუთრებული პატივით მოიხსენებს ბაგრატ I-ს, რომელიც მას ყოვლად ღირსეულ, ყოველმხრივად მომზადებულ ქვეყნის მეთაურად და ბრძენ ადამიანად მიაჩნია.

მეფე-კურაპალატი ბაგრატ I, ძმათა თანამშრომლობით, სათავეში ჩაუდგა ქვეყნის ხელახლა შეკრების საქმეს. გიორგი მერჩულე მოგვითხრობს: „განდიდნა მეფობაჲ სამთა მათ ძმათა ჯელმწიფეთაჲ, რამეთუ — ჯრმლითა მათითა დაიპყრნეს ფრიადნი (მრავალნი) ქუეყანანი და განიოტნეს აგარის ნათესავნი (განდევნეს არაბნი)“⁵.

საისტორიო წყაროების ჩვენებათა თანახმად, ქართველთა სამეფოს ქვეყნების ხელახალი შემოკრება შემდეგის თანდათანობით მომხდარა.

როგორც მოხსენებული გვქონდა, 826 წლის მომდევნო ახლო ხანებში, როდესაც ბაგრატ I მეფედ იქმნა დასმული და კურაპალატობა მიიღო, ბაგრატ I-ის სამფლობელო განისაზღვრებოდა არტანუჯის სანახებით. მემატიანე მო-

¹ იხ. სუმბატ დავითის-ძე, გვ. *576/345—346.

² იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 65²¹, 26, 27, 62²¹, 28, 26, 63⁴.

³ იხ. იქვე, გვ. 61.

⁴ იხ. იქვე, გვ. 61.

⁵ იხ. იქვე, გვ. 62.

გვითხრობს, რომ როდესაც ბაგრატმა მიიღო კურაპალატობა, „იყენეს ხარკის მიმცემელ სარკინოზთა ყოველნივე ქვენი შავშეთ-კლარჯეთ-ნიგალისანი ხოლო არტანუჯით გამოღმართ დაიპყრეს მათ ნაქონები იგი მამისა მათისა“¹.

ამის შემდეგ, 826—841 წლების მანძილზე, ბაგრატ I-ს განუთავისუფლებია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს პროვინციები, მესხეთის მხარენი.

842 წელს ბაგრატ I დაიპყრო შიდა ქართლის ქვეყანას. ამ დროს ბაგრატს მოხერხებულად უსარგებლია არაბთა შინაგანი განხეთქილებით. მე-9 საუკუნის 30-იან წლებში ხალიფას განუდგა თბილისის ამირა საჰაკ ისმაელის ძე. ბაღდადის ხალიფამ არა ერთგულის გამოგზავნა ექსპედიცია განდგომილი ამირას მორჩილებაში მოსაყვანად, მაგრამ უშედეგოდ. ერთ-ერთი ასეთი ექსპედიციის დროს, როდესაც თბილისის ამირას საწინააღმდეგოდ მოვიდა ხალიფის მიერ წარმოგზავნილი მხედართმთავარი მოჰმედ ხალიდის-ძე (ეს მოხდა 842 წლის ახლო), მემატიანის ცნობით „მოერთო მას ბაგრატ, ძე აშოტ კურაპალატისა“ და ამ დახმარების შედეგად ბაგრატმა მიიღო ქართლი (შიდა ქართლის ქვეყანა), რომელიც მანამდე თბილისის ამირის გავლენის ქვეშ იყო².

ამის შემდეგ ბაგრატ I მკვიდრად იკიდებს ფეხს შიდა ქართლში და განამტკიცებს თავის გავლენას საქართველოს ამ ცენტრალურ ტერიტორიაზე.

უფრო გვიან ბაგრატ I-ის თანამმართველმა გვარამ მამფალმა განათავისუფლა არაბთაგან მესხეთის აღმოსავლეთი სანაპიროები და ქვემო ქართლის პროვინციები³.

ქართველთა სამეფოს ფარგლებში შემოსულა აგრეთვე ლიხთ-იმერი ქართლი (აღმოსავლეთი არგვეთი)⁴.

ამრიგად, აშოტ I-ის მემკვიდრეებმა ისევ შეკრიბეს ქართველთა სამეფოს ქვეყნები და აღადგინეს, როგორც მემატიანე ამბობს, „ნაქონები იგი მამისა მათისა“ აშოტ I-ისა⁵. ქართველთა სამეფოს ფარგლებში გაერთიანდა როგორც მესხეთის ქვეყნები (შავშეთ-კლარჯეთი, ნიგალი, აჭარა, ტაონი, სპერი, სამცხე, ჯავახეთ-არტაანი), ისე შიდა ქართლის ქვეყანა, ლიხთ-იმერი ქართლის თემით, და ქვემო ქართლი.

იმ ტერიტორიებიდან, რომლებიც შედიოდა ქართველთა სამეფოში აშოტ I-ის დროს, ქართველთა სამეფოს საზღვრების გარეშე დარჩა მხოლოდ ალბანეთის პროვინციები (განჯის მხარე).

*

საქართველოს მხარეთა შემოკრების შემდეგ ქართველთა სამეფოს პოლიტიკურმა ორგანიზაციამ შემდეგი სახე მიიღო.

სახელმწიფოს სათავეში იდგა მეფე-კურაპალატი ბაგრატი.

ხოლო მისი თანამმართველნი ადარნერსე და გვარამი იყვნენ მმართველებად:

¹ იბ. სუმბატ დავითის-ძე, გვ. *576/346.

² იბ. მატიანე ქართლისა, გვ. *443/220.

³ იბ. იქვე, გვ. *445/223.

⁴ რომ ლიხთ-იმერი ქართლი (რომლის ცენტრი იყო ჩიხა) ბაგრატ I-ის სამეფოებელში შედიოდა მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარში, ეს ირკვევა „მატიანე ქართლისა“-ის მიხედვით, გვ. *446/223.

⁵ იბ. სუმბატ დავითის-ძე, გვ. *576/346.

პირველი (ადარნერსე) იყო მმართველად კლარჯეთისა;

მეორე (გვარამი) იყო მმართველად ქვემო ქართლისა (ტაშირისა, თრიალეთით და აშოციით) და აღმოსავლეთ-მესხეთისა (ჯავახეთ-არტაანისა).

თანამმართველი გვარამი, როგორც ეს ჩანს გიორგი მერჩულის ძეგლიდან და სხვა საისტორიო წყაროებიდან, ატარებდა ტიტულს „მამფალი“.

თანამმართველი ადარნერსე, რომელსაც მიემართება ზედწოდება „ხელმწიფე“, ჩანს აგრეთვე „მამფალი“-ს რანგში ითვლებოდა (მისი მემკვიდრენი იმავე „მამფალის“ ტიტულს ატარებენ).

რას ნიშნავდა ეს ტიტული „მამფალი“?

წყაროების ჩვენებათა შეფარდებიდან შესაძლო ხდება იმის დადგენა, რომ „მამფალი“ თავისი მნიშვნელობით ჰფარავს ძველს იბერიაში მიღებულს სახელისუფლო ტიტულს „პიტიახში“. („პიტიახში“ ირანული ტერმინია, „მამფალი“ ამის შესაფარდი ერთ-ერთი ადგილობრივი, ქართული ტერმინი ყოფილა).

როგორც ეს უკვე გამოჩვენებულია, ძველს იბერიაში რამდენიმე საპიტიახშო არსებობდა. მათ შორის ერთი საპიტიახშო იყო ქვემო ქართლში, მეორე საპიტიახშო იყო კლარჯეთში. პიტიახშები იყვნენ „სეფე-წულები“, ისინი სამეფო გვარეულობიდან ინიშნებოდნენ¹.

მე-9 საუკუნეში ბაგრატ I-ის დროს აღდგენილი ქართველთა სამეფოს ორი „სამამფლო“ იგივეა, რაც ძველი იბერიის სამეფოს საპიტიახშონი.

გვარამ მამფალი, რომელიც იყო მმართველი ქვემო ქართლისა (მესხეთის მიმდგომი სანაპირო თემებით) ძველი იბერიის ქვემო ქართლის პიტიახშის ადგილზე ზის.

ადარნერსე ხელმწიფე, აგრეთვე „მამფალი“-ს რანგის ხელისუფალი, რომელიც იყო მმართველი კლარჯეთისა, ასევე ძველი იბერიის კლარჯეთის პიტიახშის ადგილზე ზის.

ამრიგად, ქართველთა სამეფოს რესტავრაციის დროს მე-9 საუკუნეში აღდგენილი ყოფილა არა მარტო „მეფის“ ინსტიტუტი, არამედ ძველი იბერიის დროინდელი ზოგი სხვა ინსტიტუტიც, რასაკვირველია, ახალი შინაარსით².

*

გიორგი მერჩულის თხზულებაში მოცემულია პორტრეტები ქართველთა სამეფოს ხელმძღვანელებისა მე-9 საუკუნეში, როგორც მეფე-კურაპალატის ბაგრატ I-ისა, ისე თანამმართველთა, ადარნერსე ხელმწიფისა და გვარამ მამფალისა.

¹ იხ. პ. ინგოროყვა, ძველ-ქართული მატიანე „მოქცევა ქართლისა“ და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია (საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, XI-ბ, 1941 წ.), გვ. 294—299.

² რომ ტიტული „მამფალი“ თავისი მნიშვნელობით უდრის ძველი იბერიის სახელისუფლო ტიტულს „პიტიახში“, ეს დასტურდება სხვა მასალებითაც, რომლებიც ტაშირის (ქვემო ქართლი) მფლობელთ ეხება. სამშვილდის სიონის წარწერაში მე-8 საუკუნისა (772 წლისა) ტაშირის მფლობელნი მოიხსენებიან როგორც „ნათესავით პიტიახშნი“ (იხ. პ. ინგოროყვა, ძველ-ქართული მატიანე „მოქცევა ქართლისა“ და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია, გვ. 298); ხოლო ამავე ხანებში იგივე ტაშირის მფლობელნი მოიხსენებიან ტიტულით „მამფალი“ (დავით და აბულ მამფალნი, დასახელებულნი ბაღდადის სიონის წარწერებში). იხ. აგრეთვე სტეფანოს ტარონელის (ასოლიკის) მატიანე, სადაც ტაშირის მფლობელი მოიხსენება როგორც ტაშირის მამფალი (გვ. 257).

ჩვენ უკვე მოხსენებული გვქონდა, რომ გიორგი მერჩულე განსაკუთრებულ პატივით მოიხსენებს ბაგრატ I-ს, რომელიც, ჩვენი მწერლის სიტყვით, გამოირჩეოდა „სიბრძნითა, სახითა და სიქველითა“. გიორგი მერჩულე წარმოგვიდგენს ბაგრატ I-ს, როგორც დიდად განათლებულ ადამიანს, ყოველმხრივ მომზადებულ ქვეყნის მეთაურს და ბრძენ სახელმწიფო მოღვაწეს.

ბაგრატ I-ის ორ თანამმართველთაგან პირველი — ადარნერსე ხელმწიფე — ჩანს საკმაოდ უფერული ფიგურა იყო და არ თამაშობდა რაიმე მნიშვნელოვან როლს.

რაც შეეხება მეორე თანამმართველს, გვარამ მამფალს, იგი უაღრესად საინტერესო პიროვნება ჩანს.

თავდაპირველად აღსანიშნავია, რომ გვარამ მამფალი, ისევე როგორც ბაგრატ I, ფართოდ განათლებული ადამიანი ყოფილა. იგი, სახელმწიფო მოღვაწე, საერო პირი, არა მხოლოდ საერო განათლებით ყოფილა აღჭურვილი (ხოლო საერო განათლებაში ამ დროს შედიოდა სწავლა „ამის სოფლისა ფილოსოფოსთა“, აგრეთვე შესწავლა „მწიგნობრობისა მრავალთა ენათა“), არამედ გვარამ მამფალი ამავე დროს ყოფილა აგრეთვე მეცნიერი მცოდნე სჯულის საქმეთა და კანონიკური სამართლისა¹. ამასთან, გიორგი მერჩულის სიტყვით, გვარამ მამფალი ბრწყინვალე ორატორი ყოფილა, „იყო იგი ფრიად სიტყუაჲლოვან“, — წერს ჩვენი ავტორი².

რაც შეეხება გვარამ მამფალის სახელმწიფო მოღვაწეობას, იგი, ყველა ჩვენებთა მიხედვით, უაღრესად ენერგიული პიროვნება ყოფილა.

გიორგი მერჩულე გვარამს უწოდებს დიდს („რომელი მას ჟამსა კელმწიფე იყო მამფალი გვარამ დიდი“)³.

უნდა გვახსოვდეს, რომ მე-9—10 საუკუნეთა მოღვაწეებიდან ეს სახელწოდება „დიდი“, გარდა გვარამისა, მიემართება სამ პიროვნებას — მართლაც დიდ სახელმწიფო მოღვაწეებს: აშოტ I-ს, ქართველთა სამეფოს აღმადგენელს; დავით დიდ კურაპალატს, რომელმაც ქართველთა სამეფოს საზღვრები ვანის ტბამდე და არზრუმის მხარის დასავლეთ მიჯნამდე მიიტანა; და ბაგრატ III-ს, საქართველოს სამეფო-სამთავროთა გამაერთიანებელს ერთ სახელმწიფოში.

გვარამ მამფალი, რასაკვირველია, არაა ასეთი დიდი რანგის მოღვაწე, მაგრამ ცხადია შემთხვევითი ამბავი არ იყო, რომ მას მიემართებოდა სახელწოდება „დიდი“.

ეს სახელწოდება „დიდი“ გვარამისათვის უწოდებიათ იმის გამო, რომ იგი ყოფილა შეურთიგებელი მებრძოლი არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ და ფაქტობრივად ხელმძღვანელი ანტიარაბული ფრონტისა როგორც საქართველოში, ისე საერთოდ კავკასიაში.

აღსანიშნავია, რომ პოლიტიკური ხაზი, რომელსაც ატარებდნენ ბაგრატ I და გვარამ მამფალი, ყოველთვის ერთმანეთს არ ემთხვეოდა. ბაგრატ I არაბებთან ურთიერთობაში უფრო ელასტიურ პოლიტიკას ატარებდა, იგი მოხერხებით სარგებლობდა არაბთა შინაგანი განხეთქილებითა და უთანხმოებით.

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 91—93.

² იხ. იქვე, გვ. 93₄₋₅.

³ იხ. იქვე, გვ. 89₁₆₋₁₇.

იმისათვის, რომ დაესუსტებინა თბილისში მჯდომი არაბთა ამირა, რომელიც ქართველთა სამეფოს ეცილებოდა საკუთრივ ქართლის ტერიტორიებს, ბაგრატ I ორგზის მიემხრო ბაღდადის ხალიფის მიერ წარმოგზავნილ მხედართმთავარს, რომელიც თბილისის განდგომილი ამირას დასასჯელად იყო წარმოგზავნილი (842 და 853 წლებში). ამ მოხერხებული პოლიტიკის შედეგად ბაგრატ I-მა იმას მიაღწია, რომ შესძლო განემტკიცებინა თავისი გავლენა შიდა ქართლში და შემოეერთებინა საქართველოს ეს უმნიშვნელოვანესი ცენტრალური ტერიტორია.

რაც შეეხება გვარამ მამფალს, იგი მთელი მისი პოლიტიკური მოღვაწეობის მანძილზე არაბთა შეურთებელი მეზობელი ყოფილა, რომელიც არაერთად დროებით კომპრომისებზე არ მიდიოდა. ძველ ქართული საისტორიო წყაროს ცნობის თანახმად, არაბთა ხალიფის მხედართმთავრის ბულა-თურქის დიდი ლაშქრობის დროს კავკასიაში 852—856 წლებში ანტიარაბული მოძრაობის მთავარი ხელმძღვანელი მთელ კავკასიაში გვარამ მამფალი ყოფილა და მასთან ერთად სომხეთის მთავარი აბულ-აბასი.

განდგომა არაბთაგან საქართველოს მთიელებისა და ბულა-თურქის ჯარების დამარცხება საქართველოს მთიანეთში გვარამ მამფალისა და მისი თანამოღვაწეების მოწყობილი იყო¹.

ეს დამარცხება, რომელიც არაბებმა განიცადეს საქართველოს მთიელთაგან, იყო ერთ-ერთი მიზეზი ბულა-თურქის მხედართმთავრობიდან გადაყენებისა და კავკასიიდან გაყვანისა. საქმის ვითარებაში კარგად ორიენტირებული არაბი მემკვიდრე იაკუბი აღნიშნავს, რომ საქართველოს მთიელთა — წანართა — მიერ უკუქცეული ბულა-თურქი ხალიფა მუტეფაკილმა კავკასიიდან გაიყვანაო².

ბულა-თურქის ლაშქრობის დროს კავკასიაში, რაც ოთხი წელი გაგრძელდა, არაბებმა, როგორც ცნობილია, შესძლეს დაეტყვევებინათ მთავარი ხელმძღვანელები ანტიარაბული მოძრაობისა კავკასიაში, როგორც ქართველები (მათ შორის განთქმული მოღვაწე კონსტანტი კახა), ისე სომხეთისა და არანის (აღბანეთის) მთავრები, მაგრამ გვარამ მამფალის დამორჩილება და ხელში ჩაგდება არაბებს ვერ მოუხერხებიათ.

ბულა-თურქის კავკასიიდან წასვლის შემდეგ, გვარამი წარმატებით განაგრძობდა არაბებთან ბრძოლას. გვარამს ბრძოლით გაუთავისუფლებია არაბთა მიერ დაპყრობილი მესხეთის აღმოსავლეთის სანაპიროები და ქვემო ქართლის ტერიტორიები. მემკვიდრე, ბულა თურქის ლაშქრობათა მომდევნო ხანის შესახებ, შემდეგს გადმოგვცემს:

„ხოლო გვარამს დაეპყრა ჯავახეთი, თრიალეთი, ტაშირი, აშოცი და არტანის და ბრძოდა სარკინოზთა [არაბთა], ზოგჯერ სძლია გვარამ, და ზოგჯერ სარკინოზთა“³.

არაბებთან ამ ბრძოლების დროს გვარამს დაუმარცხებია არაბთა ამირა გაბულოცი, რომელიც განსაკუთრებით გაძლიერებული ყოფილა (მემკვიდრის

¹ იხ. მატიანე ქართლისა, გვ. *444/221—222.

² იხ. J. Marquart Streitzüge, გვ. 413—414.

³ იხ. მატიანე ქართლისა, გვ. *445/223.

სიტყვით იგი „განდიდებულ იყო“), ტყვედ წამოუყვანია გაბულოცი და წარუგზავნია იგი დატყვევებული საბერძნეთში¹.

ცხადია, ამ შეურიგებელი ბრძოლებისათვის, რომელთაც აწარმოებდა გვარამ მამფალი არაბთა წინააღმდეგ მთელი სიცოცხლის მანძილზე, მიუკუთვნებიათ გვარამისათვის სახელწოდება „დიდი“, რა სახელწოდებითაც, როგორც აღვნიშნეთ, მას მოიხსენებს გიორგი მერჩულე.

*

გიორგი მერჩულის თხზულება ბევრ ძვირფას ცნობებს შეიცავს შინაური მშენებლობის შესახებ ქართველთა სამეფოში ბაგრატ I-ისა და მის თანამმართველთა ადარჩერსე ხელმწიფისა და გვარამ მამფალის დროს.

შეიძლება გადაუჭარბებლად ითქვას, რომ არც ერთი ჩვენ დრომდე მოღწეული საისტორიო წყარო ამ ხანისა არ გვაგარძნობინებს ისე ახლო ეპოქის სულს, როგორც გიორგი მერჩულის ძეგლი.

რამდენადაც გიორგი მერჩულის ძეგლი პირველ რიგში მიძღვნილია საეკლესიო მოღვაწის ცხოვრების აღწერისადმი, ბუნებრივია, რომ აქ უპოვარესად გაშუქებულია საეკლესიო მშენებლობა; მაგრამ ამასთან ერთად აქ ვეცნობით საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა მხარეებსაც.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს განათლებისა და ქაეყნის კულტურის საერთო მაღალი დონე, რაც იგრძნობა გიორგი მერჩულის ძეგლის ცალკეული ცნობების მიხედვით.

ბაგრატ I-ის დროს წარმოებული სახელმწიფოებრივი მშენებლობის დარგიდან აქ ცალკე შევჩერდებით ამ ეპოქის საკანონმდებლო საქმიანობაზე.

გიორგი მერჩულის ძეგლის მიხედვით ირკვევა, რომ ბაგრატ I-ის დროს ჩატარებულა დიდი საკანონმდებლო მუშაობა, რომლის შედეგადაც, ჩვენი მწერლის ცნობით, მიღწეული ყოფილა „ყოელისა ერისა სამართლით განკითხვა“. ამით შესრულდაო, ამბობს ჩვენი ავტორი, წერილის სიტყვაო: განსაჯეთ მართალი სამართლით².

როგორც ირკვევა, ამ დროს, ქართველთა სამეფოს აღდგენის ამ პირველ ხანაში, საფუძველი ჩაეყარა მთელ რიგ ინსტიტუტებს, რომლებიც მოქმედებდნენ შემდეგ, მომდევნო საუკუნეთა მანძილზე.

არაა ინტერესს მოკლებული გავითვალისწინოთ აქ ისტორია ერთ-ერთი ასეთი ინსტიტუტისა.

როგორც ცნობილია, ძველ საქართველოში, მე-12—13 საუკუნეებში, თამარის ეპოქაში, არსებობდა ინსტიტუტი სახელმწიფო ქველმოქმედებისა და სოციალური უზრუნველყოფისა; ღარიბ-ღატაკთა („გლახაკთა“) და ქვრივობოლთა დახმარებისათვის განკუთვნილ სპეციალურ თანხას, რომელიც სახელმწიფო შემოსავლიდან ყოველწლიურად გადაიდებოდა ამ მიზნისათვის, ეწოდებოდა „გლახაკთა ნაწილი“.

თამარ მეფის ისტორიკოსი ბასილი ეზოსმოდვარი მოგვითხრობს, რომ მეფე თამარის დროს — „ყოელისა სამეფოჲსა მისისა შემოსავალი, რაჲცა იყო

¹ იხ. მათიანე ქართლისა, გვ. *445/223.

² იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 69₂₆—27.

შინათ და გარეთ, ყოვლისა ნათალი გლახაკთა მიეცემოდა დაუკლებლად, ერთისა ქრთილისა მარცვლამდეცა¹, — ე. ი. სახელმწიფო შემოსავლის ერთი მეათედი სახელმწიფო ქველმოქმედებისათვის, ღარიბ-ღატაკთა დახმარებისათვის იყო გადადებული. სახელმწიფო აპარატში არსებობდა კიდევ ცალკე უწყება, რომელიც ხელმძღვანელობდა ამ დარგს, სახელმწიფო ქველმოქმედებისა და სოციალური უზრუნველყოფის საქმეს.

საფიქრებელი იყო, რომ ეს ინსტიტუტი დაწესებულ იქმნა გვიან ხანაში, მე-12 საუკუნეში, დავით აღმაშენებელისა და თამარ მეფის ეპოქაში, როდესაც სახელმწიფოებრივმა წყობილებამ განვითარების განსაკუთრებით მაღალ დონეს მიაღწია.

მაგრამ გიორგი მერჩულის თხზულებიდან ირკვევა, რომ ამ ინსტიტუტს უძველესი ისტორია ჰქონია.

სახელმწიფო ქველმოქმედებისა და სოციალური უზრუნველყოფის ინსტიტუტი დაწესებული ყოფილა თავდაპირველად მე-9 საუკუნეში, ბაგრატ I-ის დროს, და ამ დროიდან მოკიდებული ეს ინსტიტუტი მოქმედებაში იყო ძველ საქართველოში ვიდრე მე 12—13 საუკუნეებამდე, დავით აღმაშენებელისა და თამარის ეპოქამდე (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 70₃—9).

4

გადმოცემა, წარმოდგენილი გიორგი მერჩულის ძეგლში და სხვა ისტორიულ წყაროებში ქართველ მეფეთა გვარეულობის (ბაგრატიონთა სახლის) შთამომავლობა-სადასურობის შესახებ

მას შემდეგ, რაც გავეცანით ძირითად ცნობებს, რომელთაც შეიცავს გიორგი მერჩულის ძეგლი ქართველთა სამეფოს აღდგენის პირველი პერიოდის შესახებ, აქ ჩვენ შევჩერდებით აგრეთვე ერთ ცალკეულ საკითხზე, — ისტორიულ გადმოცემაზე ქართველ მეფეთა გვარეულობის შთამომავლობა-სადასურობის შესახებ; ჩვენ განვიხილავთ ბაგრატიონთა გვარეულობის ისტორიას და კერძოდ გავარკვევთ კითხვას, თუ როდის წარმოიშვა და რა მიზნით იყო შემუშავებული ფართოდ გავრცელებული ლეგენდარული თქმულება, თითქოს ქართველ მეფეთა გვარი არის შთამომავალი დავით ისრაელთა მეფისა.

როგორც შემდეგ დავინახავთ, ამ თქმულებას კავშირი აქვს იმ იდეოლოგიასთან, რომელიც შეიქმნა ქართველთა სამეფოს აღდგენის დროს. თქმულება, როგორც შემდეგ გამოირკვევა, ჩამოყალიბდა მე-9 საუკუნის დასაწყისში და ისახავდა მიზნად ქართველთა სამეფოს დამოუკიდებლობისა და თვითმყოფობის იდეის განმტკიცებას, რამდენადაც ქართველთა სამეფოს მეთაურნი აღიარებული იყვნენ როგორც „მეფე ნებითა ღმრთისაჲთა“, როგორც პირდაპირი შთამომავალი დავით მეფე წინასწარმეტყველისა, რომელიც — ბიბლიური თქმულებით — მეფედ დადგენილი და ცხებული იყო ღვთაების მიერ და რომელიც ხორციელი წინაპარი იყო თვით იესო ქრისტესი. ამრიგად, ამით

¹ იხ. ბასილი ეზოსმოდღარი, ცხორება მეფეთ-მეფისა თამარისი, 194 წ., გვ. 35₁₀—11.

ჟარყოფილი იყო ყოველგვარი უფლებრივი დამოკიდებულება გარეშე ძალე-
ბისაგან, ქართველთა სამეფო აღიარებული იყო როგორც დამოუკიდებელი,
თვითყოფი და თავისთავადი.

*

ისტორია ბაგრატიონთა სახლისა ინტერესს წარმოადგენს როგორც სა-
ქართველოს, ისე საერთოდ კავკასიის ხალხთა ისტორიის თვალსაზრისით,
რამდენადაც ბაგრატიონთა გვარეულობა მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა არა
მხოლოდ ძველი საქართველოს, არამედ აგრეთვე ძველი სომხეთის ისტორიაში.

ბაგრატიონთა გვარის აღზევება, ჩანს, იწყება ჯერ კიდევ ანტიკურ ხანაში.
ადრეულ საშუალ-საუკუნეებში ბაგრატიონთა სახლი ცნობილი იყო საქარ-
თველოსა და სომხეთში როგორც უძლიერესი, უდიდესი გავლენის მქონე მთა-
ვართა გვარეულობა.

ხოლო უფრო გვიან ორივე შტო ბაგრატიონთა, — როგორც ქართველი
ბაგრატიონები, ისე სომეხთა ბაგრატიონები, — მეფობას მიაღწევენ საქარ-
თველოში და სომხეთშიაც, სახელდობრ, საქართველოში მე-9 საუკუნის დასა-
წყისში (აშოტ I დიდის დროს), ხოლო სომხეთში ოდნავ გვიან, მე-9 საუკუნის
დასასრულს (885 წელს).

ვინ იყვნენ ბაგრატიონები წარმოშობით?

ამ საკითხზე, როგორც ცნობილია, დიდი ლიტერატურა არსებობს და ამ
საკითხის გამო, როგორც შემდეგ გამოირკვევა, არა ერთი შეპყდარი შეხე-
დულება ყოფილა წარმოდგენილი.

საისტორიო წყაროების ყოველმხრივი შესწავლის შედეგად უცილობლად
ირკვევა, რომ ბაგრატიონთა გვარეულობა ქართული წარმოშობისა იყო. რაც
შეეხება სომხეთის ბაგრატიონებს, ისინი წარმოადგენდნენ ქართველ ბაგრა-
ტიონთა გვარეულობის განშტოებას.

ისტორია ბაგრატიონთა სახლისა საქართველოსა და სომხეთში ბევრნაირად
არის საყურადღებო, რამდენადაც ამასთან დაკავშირებულია მთელი რიგი
მნიშვნელოვანი ისტორიულ-კულტურული საკითხებისა ამ ორი მეზობელი
ერის ისტორიული წარსულიდან.

საკითხს სომხეთის ბაგრატიონთა შესახებ ჩვენ ქვემოთ ცალკე შევხებით.
აქ კი ჯერ საუბარი გვექნება ბაგრატიონთა გვარეულობის ძრითადი შტოის-
შესახებ, — საქართველოს ბაგრატიონთა სამეფო სახლის შესახებ.

ქართველ ბაგრატიონთა ძირითადი სამფლობელო: მესხეთის მხარენი—„კლარჯეთის სახლი“.

თავდაპირველად რანდენიშე შენიშვნა იმის გამო, თუ სად მდებარეობდა
ძირითადი სამფლობელო ქართველ ბაგრატიონთა.

საისტორიო წყაროების ჩვენებათა მიხედვით ირკვევა, რომ ქართველი
ბაგრატიონები, ვიდრე ისინი გახდებოდნენ ქართლის (იბერიის) ერისმთავარნი,
და შემდეგ ქართლის (იბერიის) მეფენი, უფრო ადრე ყოფილან მთავრები მეს-
ხეთის მხარეთა.

ყველა არსებული მასალა, რომელიც მოიპოვება ქართველ ბაგრატიონთა შესახებ ადრეულ საშუალ-საუკუნეებში, თანხმობით უჩვენებს, რომ ძირითადი საგვარეულო სამფლობელო ქართველ ბაგრატიონთა არის მესხეთის პროვინციები — კლარჯეთი — ჯავახეთი — სამცხე.

ცენტრი ბაგრატიონების ძირითადი საგვარეულო სამფლობელოსი, როგორც ირკვევა, იყო კლარჯეთი, კლარჯეთი ყოფილა რეზიდენცია ბაგრატიონთა გვარეულობის მფლობელ მთავართა; ამის გამო ამ სამფლობელოს „კლარჯეთის სახლი“ რქმევია¹.

ბ

ბაგრატიონთა გვარეულობა არის განშტოება ფარნავაზიანთა ძველ-ქართული დინასტიისა

საისტორიო წყაროებიდან ირკვევა ამავე დროს მეტად საყურადღებო ფაქტი: ბაგრატიონთა გვარეულობა ყოფილა განშტოება ძველ-ქართული ფარნავაზიანთა დინასტიისა, რომელიც შეფობდა იბერიაში ანტიკური ხანიდან მოკიდებული ვიდრე ადრეულ საშუალო საუკუნეებამდე.

ანტიკურ ხანაში და ადრეულ საშუალო საუკუნეებში იბერიის ცალკე მხარეთა მმართველები, მთავრები და ერისთავები, ორ რანგად, ორ ჯგუფად განიყოფებოდნენ:

ა) პირველი უფრო მაღალი რანგისა — ეს იყვნენ „პიტიახშები“, რომლებიც თვით სამეფო გვარეულობას ეკუთვნოდნენ, სამეფო გვარეულოებიდან ინიშნებოდნენ;

¹ რომ ბაგრატიონთა ძირითადი სამფლობელო მოიცავდა მესხეთის მხარეებს — „კლარჯეთის სახლს“ — იხ. ამის შესახებ საისტორიო წყაროებში:

ა) ჯუანშერის ქრონიკა, გვ. *47/190 (ანასეული ქ. ცხ., გვ. 143), სადაც დასახელებულია გვარამ I-ის ძირითადი სამფლობელო — მესხეთის მხარეები: 1. კლარჯეთის პროვინცია (რომელიც ამ ეპოქაში მოიცავდა ტერიტორიას შავი ზღვიდან — არსიანის მთამდე, ე. ი. კანტონებს: ა. საკუთრივ კლარჯეთი, ბ. შავშეთი, გ. ნიგალი, დ. „სახლვარი ქართლისა სიერი“, იხ. იქვე, გვ. *414/196) და 2. ჯავახეთის პროვინცია (რომელიც ამ ეპოქაში მოიცავდა ჯავახეთის სამცხისა და არტაანის კანტონებს).

ბ) ჯუანშერის ქრონიკა, გვ. *414/196, ცნობა სტეფანოზ I-ის მემკვიდრეთა შესახებ, რომელიც მას შეჰდევ, ოაც მათ სახლს ჩამოერთვა ქართლის (იბერიის) ერისმთავრობა, ისევ თავის ძველ საფლობელოში — კლარჯეთში მკვიდრობენ.

გ) განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ტექსტი — ჯუანშერის ქრონიკაში ჩართული ექსცერპტი მე-8 საუკუნის მატიანისა, მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება, გვ. *432/11, ცნობა ბაგრატიონთა სახლის ძირითადი სამფლობელოს „კლარჯეთის სახლი“-ს შესახებ (იხ. პ. ინგოროყვა, ძველ-ქართული მატიანე მოქცევა ქართლისა და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია, გვ. 293, შენიშვნა 3, და ქვემოთ, გვ. 7).

დ) ცნობება ვახტანგ გორგასარისა — ცნობა „ბიგრატიანი სეფეწული“-ს სამ ხის ერისთავის შესახებ (გვ. *327/134, *471/166 და შენიშვნა 5 *377/170, *394/181, *399/185). ბიგრატი — საგვარეულო სახელია ბაგრატიონთა სახლისა. ამ საისტორიო ტრადიციის თანახმად, რომელიც დატულია ვახტანგ გორგასარის ცხოვრებაში, სამცხის ერისთავთა სახლი ბაგრატიონთა გააყოფობას ეკუთვნოდა.

ე) მატიანე ქართლისა გვ. *441/218 — 219, რომლის თანახმად ადარნერსე ბაგრატიონის სამფლობელო იყო მესხეთის ქვეყნები: „ნასახალი კლარჯეთისა, აჭარისა, ნიგალისა, არსისფორის, არტაანისა და ქვემო-ტაოსა“, რეზიდენციით კლარჯეთში.

იხ. აგოეთვე სპეციალურ ექსკურსში ბაგრატიონთა გვარის ისტორიისათვის, დამატებანი.

ბ) მეორე უფრო დაბალ რანგს წარმოადგენდა — ერისთავები არასამეფო წარმოშობისა.

(რომ „პიტიახშები“ — სამეფო გვარეულობის განშტოებას წარმოადგენენ, იხ. ამის შესახებ ჩვენი წერილი: ძველ-ქართული მატიანე „მოქცევა ქართლისა“ და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია, გვ. 294 — 296).

საფიქრებელი იყო, რომ მმართველები ისეთი მნიშვნელოვანი პროვინციებისა, როგორც იყო მესხეთის მხარენი — სწორედ სამეფო გვარეულობიდან ინიშნებოდნენ, ე. ი. პიტიახშები უნდა ყოფილიყვნენ.

და მართლაც ეს ასე ყოფილა.

საისტორიო წყაროებიდან დასტურდება, რომ ბაგრატიონთა საგვარეულო სამფლობელო მესხეთში — „კლარჯეთის სახლი“ წარმოადგენდა საპიტიახშოს, ბაგრატიონები პიტიახშის ხარისხს ატარებდნენ.

მე-8 საუკუნის მატიანეში, რომელიც ექსცერპტის სახით არის ჩართული ჯუანშერისეულ ქრონიკაში, მოთხრობილია ჭადასახლება კახეთ-ჰერეთში ბაგრატიონთა ერთი შტოსი (აღარ-ნერსე „ბრმის“ ძმისწულებსა), მეფე არჩილის დროს, მე-8 საუკუნის შუა წლებში. მეორე შტო ბაგრატიონთა გვარისა დარჩენილა ძველ სამფლობელოში — ჭოროხის ხეობაში. შემატიანე ბაგრატიონთა ამ ორი შტოს შესახებ შემდეგს მოგვითხრობს:

„მასვე ეამსა პიტიახშნი ვინმე (— იგულისხმება ჭოროხის ხეობაში დარჩენილი ბაგრატიონები) არა შეეშვნეს კლარჯეთს სახლად და წარგუდეს ნახევარი მათგანნი და შეიპყრეს კლდე ერთი ტაოს, რომელსა ერქვა კალმახი და აღაშენეს ციხედ. ზოლო რომელი იგი მოვიდეს კახეთს არჩილის თანა (იგულისხმება კახეთ-ჰერეთში გადასახლებული ბაგრატიონები)... მიუბოძა [არჩილმან] წუჭეთი ციხით კასრითურთ“¹.

ამრიგად, ამ ავთენტიკური საისტორიო წყაროს მოწმობის თანახმად, ბაგრატიონები ყოფილან პიტიახშები და, მაშასადამე, სამეფო წარმოშობისა, განშტოება ძველ-ქართული ფარნავაზიანთა დინასტიისა.

*

რომ ბაგრატიონთა გვარეულობა ძველ-ქართული ფარნავაზიანთა დინასტიის განშტოებას წარმოადგენდა, ანაჲს ადასტურებს აგრეთვე მთელი რიგი სხვა წყაროებისა.

1. ცხობრება ვახტანგ გორგასარისა. — ამ ძეგლში მოიხსენება სამცხის ერისთავი ბაგრატიონთა გვარისა — „ბივრატინი“, რომელსაც ეწოდება: „ბივრატინი სეფე-წული“². ზოლო ძველს იბერიაში „სეფე-წული“ ეწოდებოდა სამეფო გვარეულობის შთამომავალს; „ბივრატინი სეფე-წული“ აქ ფარნავაზიანთა სამეფო გვარის შთამომავლად არის წარმოდგენილი.

2. სებეოსის მატიანის შესავალი. — საისტორიო ძეგლში, რომელიც შესავალის სახით არის ჩართული სებეოსის მატიანეში და რომელიც სებეოსის ანონიმის სახელით არის ცნობილი (იგი ეკუთვნის ადრეულ საშუალო საუკუნეებს), აღნიშნულია ბაგრატიონთა გვარის შთამომავლობა ფარნავაზისაგან. აქ წარმოდგენილია შემდეგი გენეალოგია ბაგრატიონთა გვარისა: „ფარნავაზ შუა ბაგამდა ბაგრატი; ბაგრატი შუა ბივრატი; ბივრატი შუა ასპატი“ (იხ. სე-

¹ იხ. მარიამ დედოფლისეული ქართლის-ცხოვრება, გვ. *432/210—211 და შენიშვნა 5.

² იხ. ზეპოთ, გვ. 78, შენიშვნა 1.

ბეოსის ანონიმი, განყ. I). ამავე საისტორიო ძეგლში ბაგრატიონთა წინაპარს — ეპონიმს ბაგრატს (ბაგარატს) პირდაპირ ეწოდება ფარნავაზიანი („ბაგარატ ფარ[ნ]ავაზიანი“ — იხ. სებეოსის ანონიმი, იქვე, განყ. II).

3. მე-12 — 13 საუკუნეთა ქართველი ავტორი არსენი მეტაფრასტი, ავტორი ნინოს ცხოვრებისა, უწყებაში, რომელიც დართული აქვს ნინოს ცხოვრებას და რომელიც ქართველთა ტომისა და ქართველი მეფეების შთამომავლობას ეხება, აღნიშნულია: „ყოველნი მეფენი ქართლისანი ამათ მეფეთა [აზო — ფარნავაზიანთა] შვილის-შვილნი არიან“¹.

ამას წერს არსენი მეტაფრასტი მე-12 — 13 საუკუნეებში; ე. ი. როდესაც საქართველოში უკვე ოთხი საუკუნის მანძილზე ბაგრატიონები მეფობდნენ. ამრიგად, არსენი მეტაფრასტის ამ უწყების თანახმად ბაგრატიონნი არიან შთამომავალნი აზო-ფარნავაზიანთა სამეფო სახლისა.

*

მას შემდეგ, რაც ირკვევა, რომ ბაგრატიონთა გვარეულობა არის შტო ძველ-ქართული ფარნავაზიანთა დინასტიისა, გასაგებია იგივეობა ისტორიული გადმოცემებისა, რომლებიც არსებობს ფარნავაზიანთა დინასტიის შესახებ და ბაგრატიონთა გვარეულობის შესახებ.

გავეცნოთ ამ გადმოცემებს.

8

გადმოცემა ქართველი ხალხის გადმოსახლების შესახებ სამხრეთიდან (არიან-ქართლიდან) აზო-ფარნავაზიანთა დინასტიის მეთაურობით

უძველეს ქართულ საერო მატთანეში, რომელსაც ეწოდება „მოქცევა ქართლსაჲ“, და აგრეთვე მის მიმდგომ სხვა ძველ ქართულ ტექსტებში (შატბერთულ-ჭელიშური ნინოს ცხოვრება, არსენი მეტაფრასტის ტექსტი), დაცულია უაღრესად მნიშვნელოვანი საისტორიო გადმოცემა ქართველი ხალხის გადმოსახლების შესახებ სამხრეთიდან „არიან-ქართლიდან“ აზო-ფარნავაზიანთა დინასტიის მეთაურობით.

ეს გადმოცემა შემდეგნაირად არის ფიქსირებული „ქართლის მოქცევის“ მატთანეში.

„აზოჲ, ძეჲ არიან-ქართლისა მეფისაჲ... წარვიდა არიან-ქართლად მამისა თვისისა და წარმოიყვანა ათასი სახლი მდაბიოჲ უფლისაჲ და ათნი სახლნი მამა-მძუფეთანი, და დაჯდა ძუელ მცხეთას, და თანა-ჰყვანდეს კერპნი ღეროდ — გაცი და გა.

„და ესე იყო პირველი მეფეჲ მცხეთას შინა, აზოჲ, ძეჲ არიან-ქართველთა მეფისაჲ. და მოკუდა.
„და შემდგომად მისა დადგა ფარნავაზ — [წინაპარი მეფეთა ქართლისათა ფარნავაზიანთა]“².

ამრიგად, ამ უაღრესად მნიშვნელოვანი საისტორიო გადმოცემის თანახმად, რომელიც ქართველი ხალხის უძველეს ეროვნულ თქმულებას წარმოადგენს, ქართველები გადმოსახლებულან თანამედროვე მიწა-წყალზე სამხრეთიდან,

¹ იხ. პ. ინგოროყვა, ძველ-ქართული მატთანე „მოქცევა ქართლისა“ და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია, გვ. 283.

² იხ. იქვე, გვ. 260.

რომელიც ქვეყნიდან, რომელსაც გადმოცემა „არიან-ქართლის“-ს სახელით ნათლავს. ეს გადმოსახლება ვითომც მომხდარა აზო-ფარნავაზიანთა დინასტიის წინაპარის მეთაურობით.

გავეცნოთ ამის შემდეგ ანალოგიურ ისტორიულ გადმოცემას ბაგრატიონთა გვარეულობის შესახებ.

დ

გადმოცემა ქართველ ხალხის გადმოსახლების შესახებ სამხრეთიდან (იერუსალიმიდან) ბაგრატიონთა გვარეულობის წინაპართა მეთაურობით

ეს მეორე გადმოცემა, იმ სახით, როგორაც იგი გავრცელებული ყოფილა საქართველოში მეათე საუკუნეში, ჩაწერილი აქვს 952 წელს ბიზანტიის იმპერატორს კონსტანტინე პორფიროგენეტს თავის ცნობილ ძეგლში (*De administrando imperio*) იბერიელთა მონათხრობის მიხედვით.

მოგვყავს კონსტანტინე პორფიროგენეტის ტექსტი:

„უნდა ვიცოდეთ, რომ იბერიელები, ე. ი. კურაპალატისანი [ქართველთა სამეფოს მკვიდრნი] ამაყოფენ იმით, რომ არიან შთამომავალნი ჰურის [ხეთელის] მფუღლის [ბერსავისი], რომელიც შეირთო მეფემ და წინასწარმეტყველმა დავითმა; სახელდობრ, [იბერიელები] ამტკიცებენ, რომ არიან შთამომავალნი შეილებისა, რომლებიც მას [ბერსავია ხეთელს] შეეძინა დავითისაგან. ამიტომაც ისინი უწოდებდნენ თავის თავს დავით მეფისა და წინასწარმეტყველის ნათესავს, და აქედან ყოვლად-წმიდა ღმრთისმშობელის ნათესავსაც, რადგან მსიც [ღმრთისმშობელი] დავითისაგან არის წარმოშობილი... ისინი [იბერიელები] მოგვითხრობენ, რომ მათი ტომი იერუსალიმიდან არის მოსული, რომ ისინი [იბერიელები] წამოვიდნენ იერუსალიმიდან [ღმრთის ბრძანების მომასწავებელი] სიზმრების ჩვენებით და დაესახლნენ სპარსეთის მხარეებთან, ე. ი. ქვეყანაში, სადაც ამჟამად მკვიდრობენ. ეს სიზმრის ჩვენება რომ მიიღეს და იერუსალიმიდან რომ წამოვიდნენ, იყვნენ [იბერთა წინამძღოლნი] დავითი და ძმა შისი სპანდიაკი; ამ სპანდიაკმა, როგორც ამის შესახებ მოგვითხრობენ თვით იბერიელები, მიიღო ღმრთისაგან წყალობად, რომ მას ბრძოლებში ხმალი ვერ დაუხიანებდა სხუელის ვერც ვრთნაწილს, გარდა გულისა, რომელსაც იგი ბრძოლების დროს იცავდა რაღაც საფარით. ამიტომაც იყო, რომ ასე ძალიან ეშინოდათ მისი სპარსელებს. მან [სპანდიაკმა] გაიმარჯვა კიდევ სპარსელებზე, დასძლია ისინი და თავისი თანამონათესავე იბერიელები დაასახლა ძნულად მისადგომ ადგილებში, სადაც ისინი დღემდე მკვიდრობენ. აქედან მათ თანდათან გააფართოვეს თავისი საზღვრები, გამრავლდნენ და გადაიქცნენ დიდ ხალხად...“

„ვინაიდან იბერიელები, როგორც თვითვე ამბობენ, შთამომავლობით იერუსალიმიდან არიან, ამის გამო მათ აქვთ დიდი სიყვარული შისი [იერუსალიმისა] და უფლისა იესო ქრისტეს საფლავისა [იერუსალიმში] და განსაზღვრულ დროებში უხვად უზგავნიან ფულს წმინდა ქალაქის [იერუსალიმის] პატრიარქსა და იქაურ ქრისტიანებს.“

„დასახლებულ დავითს, სპანდიატის ძმას, ჰყავდა შვილი ბაგრატი. ბაგრატს ჰყავდა შვილი აშოტი... სპანდიაკი კი, ძმა დასახლებული დავითისა, უშვილოდ გარდაიცვალა...“¹

არაა საჭირო სიტყვის გაგრძელება იმის შესახებ, რომ ეს მეორე თქმულება ქართველი ხალხის სამხრეთიდან (იერუსალიმიდან) გადმოსახლების შესახებ ბაგრატიონთა გვარეულობის მეთაურობით არის ვარიაცია, შემდგომი ხანის შეცვლილი სახეობა ძველი საისტორიო გადმოცემისა ქართველი ხალხის

¹ იხ. კონსტანტინე პორფიროგენეტი, *op. cit.*, თავი 45, გვ. 197 – 198.
6. პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩხულე 81

სამხრეთიდან — „არიან-ქართლიდან“ — გადმოსახლების შესახებ ფარნავაზიან-თა (აზო-ფარნავაზიანთა) დინასტიის მეთაურობით.

რაკი ბაგრატიონთა გვარი ძველ-ქართული ფარნავაზიანთა დინასტიის გან-შტოებას წარმოადგენდა, გასაგებია ამის შემდეგ, რომ ბაგრატიონთა გვარის შესახებაც იმავე სახის თქმულება ყოფილა გავრცელებული, რაც ფარნავაზი-ანთა დინასტიის შესახებ.

*

განვიხილოთ ამის შემდეგ უფრო დაწვრილებით ის ცვლილებანი, რომელ-ნიც დასახელებულ თქმულებას თანდათანობით განუცდია დროთა განმავ-ლობაში.

1. როგორც ვნახეთ, თქმულების უფრო ძველ ვერსიაში, რომელიც აზო-ფარნავაზიანთა დინასტიას ეხება და რომელიც დაცულია „მოქცევაჲ ქართლი-საჲ“-ს მატიანეში და მის მიმდგომ წყაროებში, ქართველთა პირვანდელ სამ-შობლოს ეწოდება „არიან-ქართლი“. როგორც ამის შესახებ სხვა ადგილას გვაქვს საუბარი, „არიან-ქართლი“-ს სახელწოდებით, ჩანს, იგულისხმება ხეთა-ურარტუს მსოფლიო. „არიან-ქართლი“, ჩანს, არის ბიბლიაში დასახელებული „ურ-ქაშდ[იმ]“, რომელი სახელწოდების მეორე ნაწილს „ქაშდ[იმ]“ = „ქართ[ი]“ ნ. მარი და ივ. ჯავახიშვილი უკავშირებენ ქართველების სატომო სახელთან „ქართ-ი“. სახელწოდება „ურ-ქაშდ“-ის დერივატულ ფორმებად სავარაუდე-ბელია * ჰურ-ქართ || * ჰურ-არტ || ჰურ-არტაანი. თუ სად მდებარეობდა ბიბლიაში დასახელებული ეს ქვეყანა, ამის შესახებ მეცნიერებაში სხვადასხვა შეხედულებები იყო გამოთქმული; ზოგი მას ურარტუსთან აიგივებს, ზოგი კი მესოპოტამიაში მდებარე ქალაქ „ურუ“-ს მხარედ სთვლის¹.

2. ბაგრატიონთა შესახებ თქმულებაში ქართველების პირვანდელ სამშობ-ლოდ, ნაცვლად „არიან-ქართლი“-სა, დასახელებულია იერუსალიმი (კონსტან-ტინე პორფიროგენეტის ზემოთ დასახელებულ ტექსტში) ან და, რაც იგივეა. „ქუყყანა ფილისტიმი“ — ჰურიასტანი (სუმბატ დავითის-ძის მატიანე). შეცვლა „არიან-ქართლი“-სა იერუსალიმით ანუ, რაც იგივეა, ფილისტიმით — ჰური-ასტანით, წარმოადგენს თქმულების შემდგომს ქრისტიანიზაციას. რასაკვირვე-ლია, მოულოდნელს არას შეიცავს ის გარემოება, რომ წარმართული ხანის გადმოცემაში მოხსენებული უკნობი ქვეყნის სახელი „არიან-ქართლი“ გვიან ეპოქაში შეუცვლიათ სახელებით წმინდა ქალაქის იერუსალიმისა და ალთქმუ-ლი ქვეყნის ჰურიასტანისა (ფილისტიმისა).

არაა ზედმეტი აღვნიშნოთ, რომ მიუხედავად ქრისტიანიზაციისა, თქმულების ამ გვიანდელ ვერსიაში მაინც არაა სავეებით წარხოცილი კვალი კავშირისა ხეთას მსოფლიოსთან; ყოველ შემთხვევაში ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ბაგრატიონთა შესახებ თქმულებაში როგორადაც იგი ჩაწერილი აქვს კონსტანტინე პორფიროგენეტს, იბერთა გენეალოგიის გად-მოცემის დროს განსაკუთრებით ხაზგასმულია და წინწამოწეული სახელი ბერსავია ხეთელ-ისა (ჰური ხეთელის მუღლისა). ამას გარდა ისიც საკითხავია, ხომ არ მოხდა შეცვლა ქვეყნის სახელისა „არიან ქართლი“ („ჰურ-ქართი“) სახელით „ჰურია-სტანი“ იმის გამო, რომ

¹ იხ. ნ. მარი, Основные таблицы к грамматике древне-грузинского языка, გვ. 5, შენიშვნა; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, 1913 წ, გვ. 34; პ. ინგოროყვა, ძველ-ქართული მატიანე „მოქცევა ქართლისა“ და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია, გვ. 319.

ეს სახელი ერთგვარად ეხმაურება „ჭურ-ქართ“-ის სახელს, და აგრეთვე ქვეყანა „ჭური“-ს სახელს (როგორც ცნობილია სახელწოდება „ჭურია-სტანი“ თვით წარმოშობითაც „ჭური“-ს ქვეყნის სახელთან არის დაკავშირებული).

3. შემდგომი, მესამე სტადია ამ თქმულების ცვლილებისა ეს არის დაკავშირება იბერთა და ბაგრატიონთა გენეალოგიისა დავით წინასწარმეტყველთან, ჭურთასტანის მეფესთან. რომ თავდაპირველად ამ თქმულებაში არ იყო ხსენება დავით წინასწარმეტყველისა, ამას ადასტურებს თქმულების ის ვერსია. რომელიც გადმოცემული აქვს მოსე ხორენელს, და სადაც უკვე მოხსენებულია ბაგრატიონთა წარმომავლობა ჭურთასტანიდან (ნაცვლად არიან-ქართლისა), მაგრამ ჯერ კიდევ არაა დასახელებული დავით მეფე და წინასწარმეტყველი, როგორც ბაგრატიონთა წინაპარი.

3

განხილვა გიორგი მერჩულის ძეგლის ცნობათა

ჩვენ აქ საგანგებოდ შეეჩერდებით თქმულების მესამე ვერსიაზე, რამდენადაც იგი ფიქსირებულია გიორგი მერჩულის თხზულებაში და რამდენადაც ამას კავშირი აქვს იმ იდეოლოგიასთან, რომელიც გამოშვებულა ქართველთა სამეფოს აღდგენის დროს.

საკითხავია, როდის წარმოიშვა თქმულების ეს ახალი გადამუშავებული მესამე ვერსია, რომელიც ბაგრატიონთა გვარეულობას დავით წინასწარმეტყველის და ჭურთასტანის მეფის შთამომავლობად აღიარებს?

რასაკვირველია, არაა დიდი გონებამახვილობა საჭირო იმის გამოსაცნობად, რომ ეს თქმულება არსებულის სახით ჩამოყალიბებულა მას შემდეგ, რაც აღდგენილ იქნა ქართველთა სამეფო და ბაგრატიონთა გვარეულობამ მეფის ხარისხი მიიღო. თქმულება, როგორც ეს ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, ცხადია იმ მიზნით არის გადამუშავებული, რომ გაამართლოს ქართველთა სამეფოს პოლიტიკური დამოუკიდებლობა, რამდენადაც ქართველთა სამეფოს მეთაური აღიარებული არიან როგორც პირდაპირი შტო დავით მეფე-წინასწარმეტყველისა, რომელიც, ბიბლიურის თქმულებით, მეფედ დადგენილი და ცხებული იყო თვით ღვთაების მიერ და რომელიც იყო ხორციელი წინაპარი თვით იესო ქრისტესი.

უნდა ითქვას, რომ საშუალ-საუკუნებრივი ქრისტიანული იდეოლოგიის ბატონობის პირობებში, ძნელი წარმოსადგენი იყო სხვა უფრო მკვეთრი ფორმულის გამოძებნა ქართველთა სამეფოს დამოუკიდებლობის იდეის გასამართლებლად და განსამტკიცებლად. და შემთხვევითი კი არ არის ის გარემოება, რომ ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანტინე პორფიროგენეტი ასეთის რესპექტით მოგვითხრობს იმის შესახებ, თუ როგორ ამყობდნენ ქართველები იმით რომ „უწოდებენ თავის-თავს დავით მეფისა და წინასწარმეტყველის ნათესავს. და აქედან ყოვლად-წმიდა ღმრთის-მშობლის ნათესავსაც, რადგან ისიც (ღმრთის მშობელი) დავითისაგან არის წარმოშობილი“. ამასვე გადმოგვცემს აგრეთვე ამ ეპოქის ქართული მატეიანე, სადაც ბაგრატიონთა შესახებ

აღნიშნულია „ვიტარმედ არიან იგინი ნათესაგნი დავით წინასწარმეტყუელი-სანი, რომელი იგი მამად ღმრთისად კორციელად იწოდა“¹.

უძველესი ლიტერატურული წყაროები, სადაც გადმოცემულია ეს თქმულება ბაგრატიონთა დავით წინასწარმეტყველისაგან შთამომავლობის შესახებ, ეკუთვნის მე-9—10 საუკუნეებს; მათ შორის მთავარია ორი:

1. ქართული — გიორგი მერჩულის თხზულება — 950 წლისა.

2. ბერძნული — კონსტანტინე პორფიროგენეტის თხზულება — 952 წლისა.

ამას გარდა მოკლე გლოსა ამის შესახებ ჩართულია ქართული მატიანის ტექსტში, ჯუანშერის ქრონიკაში, რომელიც მე-9—10 საუკუნეთა მიჯნას (872—907 წ.წ.) ეკუთვნის².

ეს თქმულება ჩვენს დრომდე გადარჩენილ ლიტერატურულ წყაროებში თუმცა პირველად მე-9—10 საუკუნეთა საზღვარზე გვხვდება, მაგრამ ირკვევა, რომ იგი წარმოშობილია ამაზე ადრე, ქართველთა სამეფოს აღდგენის პირველ პერიოდშივე, აშოტ I დიდის დროს. ამას ადასტურებს, ჯერ ერთი, მატერიალური კულტურის ძეგლი აშოტ I დიდის დროისა და, ამას გარდა, ამასვე ეთანხმება აგრეთვე ჩვენება გიორგი მერჩულის თხზულებისა.

ჩვენ უკვე მოხსენებული გვქონდა ოპიზის ბარელიეფი აშოტ I დიდის ხანისა, რომელიც ეკუთვნის 818 წლის ახლო დროს, და სადაც აშოტ I წარმოდგენილია როგორც შთამომავალი დავით მეფე-წინასწარმეტყველისა და ნათესავი ქრისტესი. (ბარელიეფზე, როგორც მოვიხსენეთ, წარმოდგენილია ჯგუფი: შუაში ტახტზე ზის ქრისტე, რომლის ერთ მხარეზე დგას აშოტ I დიდი, ოპიზის ტაძრის გამოსახულებით, ხოლო მეორე მხარეზე წარმოდგენილია დავით წინასწარმეტყველი, როგორც წინაპარი აშოტ I-ისა და ქრისტესი, რომლის მეშვეობით აშოტ I ენათესავება ქრისტესს).

რაც შეეხება გიორგი მერჩულის თხზულებას, აქაც ეს საკრალური ფორმულა ქართველ მეფეთა შთამომავლობის შესახებ დავით მეფე-წინასწარმეტყველისაგან გადმოცემულია სწორედ მაშინ, როდესაც ავტორი ქართველთა სამეფოს აღმადგენელს აშოტ I დიდს ეხება, სახელდობრ, როდესაც გიორგი მერჩულე მოგვითხრობს აშოტ I-ისა და გრიგოლ ხანძთელის შეხვედრის შესახებ.

აღწერა ამ შეხვედრისა — ბიბლიურ ხაზებში გაშლილი — ბევრნაირად არის საინტერესო ამ ეპოქის იდეოლოგიის გასაცნობად.

გიორგი მერჩულეს ამ შეხვედრის აღწერის დროს აშოტ I წარმოდგენილი ჰყავს როგორც „მეფე ნებითა ღმრთისაჲთა“, დამოუკიდებელი ქვეყნის დამოუკიდებელი ხელმწიფე, რომლის უფლება მომდინარეობს მხოლოდ ღმრთაებისაგან; ავტორის წარმოდგენით ქართველთა მეფე, როგორც შთამომავალი დავით მეფე-წინასწარმეტყველისა, არის სწორი აღთქმული ქვეყნის მეფეებისა — „მეფეთა ისრაელისათა“, რომელნიც ბიბლიის თანახმად, თვით უფლის მიერ იყვნენ მეფედ ცხებულნი.

¹ იხ. მატიანე ქართლისა, გვ. *440/218.

² იხ. გვ. *430/209.

ხოლო გრიგოლ ხანძთელი ავტორს წარმოდგენილი ჰყავს როგორც სულიერი მოძღვარი ერისა, მოსილი ისეთივე ავტორიტეტით, როგორც ბიბლიური წინასწარმეტყველნი.

ამ შეხვედრის დროს აშოტ I, მსგავსად ისრაელის მეფეთა, შემდეგის სიტყვებით მიმართავს გრიგოლ ხანძთელს, როგორც ახალს წინასწარმეტყველს:

„მეფეთა ისრაელისათა ჟამად-ჟამად [დრო და დრო] წინასწარმეტყუელი აღუდგინის ღმერთმან სიქადულად მათა, ზღუდელ შჯულისა და შესაწევენლად მორწმუნეთა... ეგრეთვე ჟამთა ჩუენთა შენ გამოგაჩინა... ქრისტიანეთა სიქადულად...“¹.

ხოლო გრიგოლ ხანძთელი, როგორც მოძღვარი ერისა, საპასუხო სიტყვაში ასე მიმართავს აშოტ I-ს:

„დავით წინასწარმეტყუელისა და უფლისა მიერ ცხებულისა შვილად წოდებულო გელმწიფეო, მეფობაჲ და სათნოებანიცა მისნი დავიმკვდრენ ქრისტემან... რომლისათვისცა ამას მოგაჯსენებ: არა მოაკლდეს მთავრობაჲ შვილთა შენთა და ნათესავთა მათთა [ქართველთა] ქუეყანათა ამათ უკუნისამდე ჟამთა, არამედ იყვნენ იგინი მტკიცედ უფროჲს კლდეთა მყართა და მათთა საუკუნეთა; და დიდებულ იყვნენ უკუნისამდე“².

რასაკვირველია, შემთხვევითი არაა ის გარემოება, რომ გიორგი მერჩულე ამ საკრალურ ფორმულას ქართველ მეფეთა დავით წინასწარმეტყველისაგან შთამომავლობის შესახებ გრიგოლ ხანძთელს მიაწერს.

ეს შეხედულება შესაძლოა სპორადულად წინათაც იყო გამოთქმული, მაგრამ მისი საბოლოოდ ჩამოყალიბება, როგორც აიდეოლოგიური საფუძვლისა ქართველთა სამეფოს დამოუკიდებლობის და თვითმყოფობის იდეის განსამტკიცებლად, ჩანს, უნდა მიეკუთვნოს გრიგოლ ხანძთელსა და მის სკოლას.

გრიგოლ ხანძთელი თავისი ეპოქის იდეოლოგიური ცხოვრების ნამდვილი მეთაური და ხელმძღვანელი იყო.

გრიგოლ ხანძთელი, გიორგი მერჩულის დახასიათებით — „მადლითა სავსე, განსრულებულ სიბრძნითა, კეთილად განმგებელი მოღუაწე და უდაბნოთა ქალაქ-მყოფელი“, რომელსაც ჩვენი ავტორი ერის მოძღვრად დაგვისახავს, დიდი პატრიოტული სულისკვეთებით შთაგონებული მოღვაწეა. გრიგოლ ხანძთელის დიდი პატრიოტიზმი იგრძნობა კერძოდ მისი ჰიმნებიდან, რომელთა შესახებ ქვემოთ გვაქვს საუბარი. გრიგოლ ხანძთელისათვის უაღრესად ახლო ყოფილა ქართველთა სამეფოს სახელმწიფო მშენებლობის საქმე. იმავე გიორგი მერჩულეს მოთხრობილი აქვს, რომ როდესაც აშოტ I-ის არაბებთან ომში დაღუპვის შემდეგ ტახტზე ავიდა მისი მემკვიდრე ბაგრატ I, გრიგოლ ხანძთელმა მიუძღვნა მას „ჯერისაებრი შესხმაჲ“. გიორგი მერჩულის სიტყვით, გრიგოლ ხანძთელის „ქებაჲ იგი შესხმისაჲ ჟამისა მის ბრძენთა მიერ შეუცავი“ იყო, ე. ი. ეს შესხმა იყო იმდენად ღრმა შინაარსისა, რომ თვით იმდროინდელ ბრძენთათვისაც კი „შეუცავი“, მიუწვდომელი, იყო³.

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 40.

² იხ. იქვე.

³ იხ. იქვე, გვ. 62.

სამწუხაროდ, რა შინაარსისა იყო ეს „შესხმა“ ქებისაჲ გრიგოლ ხანძთელისა, რომელიც, საფიქრებელია, წერილობითად იყო აღბეჭდილი და რომელიც ამა თუ იმ სახით (წერილობით თუ გადმოცემით) სცნობია გიორგი მერჩულეს, ჩვენთვის უცნობი რჩება; მაგრამ ერთი რამ შესაძლოა ითქვას, რომ ეს „შესხმა“, მიძღვნილი ქართველთა სამეფოს მეთაურის ბაგრატ I-ისადმი, ცხადია, იმავე პატრიოტული სულით იყო შთაგონებული, რომლითაც გამსჭვალულია გრიგოლ ხანძთელის სიტყვები, მიმართული აშოტ I დიდისადმი, სადაც იგი ქართველთა ქვეყანას უსურვებს იყოს „მტკიცედ უფროჲს კლდეთა მყართა და მთათა საუკუნეთა“.

*

ჩვენ ამით დავასრულებთ განხილვას საისტორიო ცნობებისას და უძველეს გადმოცემათა და თქმულებათა, რომლებიც ეხება ქართველ მეფეთა სახლს, ბაგრატიონთა გვარეულობას.

ირკვევა მაშასადამე შემდეგი:

1. ქართველ ბაგრატიონთა თავდაპირველი საგვარეულო სამფლობელო არის მესხეთის მხარენი — „კლარჯეთის სახლი“.

2. ბაგრატიონთა გვარეულობა არის განშტოება ძველ-ქართული ფარნავაზიანთა დინასტიისა, რომელიც მეფობდა იბერიაში ანტიკური ხანიდან მოკიდებული ვიდრე საშუალ-საუკუნეებამდე (მე-ნ საუკუნის დასაწყისამდე ახ. წ.).

3. ბაგრატიონები, განშტოება ფარნავაზიანთა დინასტიისა, ფარნავაზიანთა ძირითადი შტოს მეფობის დროს ყოფილან „პიტიახშები“, მმართველი მთავრები მესხეთის მხარეთა, „კლარჯეთის სახლი“-სა. უფრო გვიან ბაგრატიონები გახდებიან ქართლის (იბერიის) ერისმთავარნი, ხოლო შემდეგ ქართლის (იბერიის) მეფენი.

4. საისტორიო თქმულებანი, რომლებიც არსებობენ ფარნავაზიანთა დინასტიის და მათი განშტოების ბაგრატიონთა გვარეულობის შესახებ, დაკავშირებული არიან ქართველი ხალხის უძველეს ეროვნულ საისტორიო გადმოცემასთან ქართველი ხალხის სამხრეთიდან გადმოსახლების შესახებ.

ამ საისტორიო გადმოცემას შემდეგი ცვლილებანი განუცდია დროთა განმავლობაში:

ა. გადმოცემის უფრო ძველ ვერსიაში ქართველი ხალხის პირვანდელ სამშობლოს ეწოდება „არიან-ქართლი“ (=ურ-ქაშდომ, ჰურ-ქართი).

ბ. გადმოცემის შემდგომი ხანის ვერსიაში სახელი ქვეყნისა „არიან-ქართლი“ (ურ-ქაშდომ, ჰურ-ქართი), როგორც გაუგებარი, გადაკეთებულია უფრო ნაცნობი სახელით ჰურიასტანი, იერუსალიმი.

გ. გადმოცემის მესამე, კიდევ უფრო გვიანი ხანის ვერსიაში ქართველებისა და ბაგრატიონთა გვარის გენეალოგია დაკავშირებულია დავით წინასწარმეტყველთან, ჰურიასტანის მეფესთან. თქმულების ეს მესამე გვიანდელი ვერსია, რომელიც ფიქსირებულია კონსტანტინე პორფიროგენეტისა და გიორგი მერჩულის თხზულებაში, — ჩამოყალიბებულა მას შემდეგ, რაც აღდგენილ იქმნა ქართველთა სამეფო და ბაგრატიონთა გვარეულობამ მეფის ხარისხი მიიღო. თქმულება გადაკეთებულია იმ მიზნით, რომ გაამართლოს ქართველ-

თა სამეფოს დამოუკიდებლობა და თვითმყოფობა, რამდენადაც ქართველთა სამეფოს მეთაურნი აღიარებულნი არიან როგორც მეფენი „ნებითა ღმრთი-სადათა“, როგორც პირდაპირი შტო დავით მეფე-წინასწარმეტყველისა, რომელიც ბიბლიის სიტყვით ცხებულნი იყო თვით ღვთაების მიერ.

8

შენიშვნა ბაგრატიონთა გვარეულობის სომხური შტოს შესახებ

დაკავშირებით იმ საკითხებთან, რაც ზემოთ იყო განხილული, აქ საჭიროა, მიმოხილვის სისრულისათვის, შევხვით აგრეთვე საკითხსაც ბაგრატიონთა გვარეულობის სომხეთის შტოს შესახებ.

სომხეთის ბაგრატიონთა შესახებ დიდი ლიტერატურა არსებობს და მათი წარმოშობის საკითხის გამო ბევრი შემცდარი შეხედულება იყო წარმოდგენილი.

მას შემდეგ, რაც გამოიჩინა, რომ ბაგრატიონთა გვარეულობა ქართული წარმოშობისა ყოფილა და ძველ-ქართული ფარნავაზიანთა დინასტიის გან-შტოებას წარმოადგენდა, ჩვენ აქ დაგვრჩენია პასუხი გაცეთ შემდეგ სა-კითხებზე:

ა. როდის მოხდა სომხეთის ბაგრატიონთა გამოყოფა საქართველოს ბაგრატიონთა გვარეულობიდან.

ბ. შენახულა თუ არა სომხურ საისტორიო წყაროებში ჩვენებანი, თქმულე-ბანი ან საისტორიო გადმოცემანი, რაც სომხეთის ბაგრატიონთა საქართვე-ლოდან წარმომავლობას ადასტურებდეს.

*

იმისათვის, რომ პასუხი გაცეთ პირველ კითხვაზე, — თუ როდის მოხდა სომხეთის ბაგრატიონთა გვარეულობის გამოყოფა საქართველოს ბაგრატიონ-თა გვარეულობიდან, — ამისათვის ჯერ საჭიროა გავითვალისწინოთ, თუ სად იყო ძირეული სამკვიდრო-სამფლობელო სომხეთის ბაგრატიონთა.

ადრეულ საშუალ-საუკუნეებში ბაგრატიონთა სამფლობელოები სომხეთში მდებარეობდა სამ პროვინციაში: სპერის პროვინციაში, კოგის პროვინ-ციაში და ბაგრევანდის პროვინციაში.

ამათგან უკანასკნელი ორი პროვინცია — კოგისა და ბაგრევანდისა (რომლებიც აირარატის მხარის ნაწილს შეადგენდნენ) — არაა ბაგრატიონთა თავდაპირველი სამფლობელო.

ისტორიკოსის ფავსტოს ბიზანტიელის ცნობის თანახმად, კოგის პროვინცია, რომლის ცენტრი იყო განთქმული ციხე-სიმაგრე დარონქი (ახლანდელი ბაი-აზეთი), შეადგენდა სომხეთის სამეფო გვარეულობის არშაკიდების სამფლო-ბელოს¹; ეს პროვინცია გადასულა ბაგრატიონთა ხელში მას შემდეგ, რაც სომხეთში დაეცა არშაკიდების სამეფო².

¹ იხ. ფავსტოს ბიზანტიელი, 1883 წ., V, 1, გვ. 157.

² VII საუკუნეში კოგის პროვინცია (დარონქით) ბაგრატიონთა მფლობელობაშია (იხ. სე-ბიუსი, 1679 წ., გვ. 68, 116).

რაც შეეხება ბაგრევანდის პროვინციას, იგი, როგორც ეს ირკვევა ისტორიკოსის ლაზარე ფარპელის ცნობების მიხედვით, მე-4 საუკუნეში ეკლესიის სამფლობელო ყოფილა და ეს კუთხეც უფრო გვიან გადასულა ბაგრატიონთა მფლობელობაში, ბაგრატიონთა გვარის გავლენის გაძლიერების შემდეგ.

თავდაპირველი ძირითადი სამფლობელო სომხეთის ბაგრატიონებისა არის სომხეთის სპერის პროვინცია. რომ სწორედ სპერის პროვინცია შეადგენდა სომხეთის ბაგრატიონთა ძირითადს თავდაპირველ სამკვიდროს, ამას ადასტურებს ჩვენება სომეხ ისტორიკოსის ფავსტოს ბიზანტიელისა¹. და, რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, ამასვე ადასტურებს აგრეთვე სომხეთის ბაგრატიონთა საგვარეულოს ისტორიკოსი — მოსე ხორენელი².

*

გავეცნოთ ამის შემდეგ სომხეთის სპერის პროვინციის ისტორიას.

სომხეთის სპერის პროვინცია მდებარეობდა ჭოროხის ხეობის სათავეებში. მთავარი პუნქტი სომხეთის სპერის პროვინციისა იყო ქალაქი ბაიბერთი (თანამედროვე ბაიბურთი).

საისტორიო წყაროებიდან ირკვევა, რომ ტერიტორიები ჭოროხის ხეობისა ისტორიულ წარსულში, როგორც ანტიკურ ხანაში, ისე ხაშულლო საუკუნეებში, მოსახლეობის შემადგენლობით ქართულ ქვეყანას წარმოადგენდა.

კერძოდ ეს კუთხეც ჭოროხის ხეობისა — სომხეთის სპერის პროვინცია — არ იყო ძირეული სომხური მხარე, არამედ ქართული ოლქი, რომელიც ანტიკურ ხანაში სომხეთმა შეიერთა საქართველოდან (იბერიიდან).

ჩამოშორება ამ კუთხისა საქართველოდან და მისი პოლიტიკურად გაერთიანება სომხეთთან მომხდარა საკმაოდ გვიან ხანაში, ანტიკური ხანის დასასრულს, მეორე-მესამე საუკუნეებში ახალი წელთაღრიცხვისა³.

შემდგომი ისტორია სპერის ამ მხარისა, რომელიც პოლიტიკურად დაუკავშირდა სომხეთს, შემდეგი იყო.

ვიდრე მე-4 საუკუნის დასასრულამდე სპერის ეს კუთხე შედის არშაკიდების სომხეთის სამეფოს ფარგლებში.

მე-4 საუკუნის დასასრულს, 387 წელს, არშაკიდების სომხეთის სამეფოს ორად გაყოფის შემდეგ, სპერის ის ნაწილი, რომელიც სომხეთთან იყო დაკავშირებული, ბიზანტიის საზღვრებში შევიდა. ამის შემდეგ, 389 წელს, ბიზანტიის სომხეთში გაუქმებულ იქმნა მეფობა და სპერის ეს სექტორი, დასავლეთ სომხეთის სხვა მხარეებთან ერთად, ბიზანტიის პროვინცია ხდება.

დაწყებული ამ დროიდან, მე-4 საუკუნის დასასრულიდან — ვიდრე მე-9 საუკუნემდე, სპერის ეს ნაწილი ბიზანტიის საზღვრებშია მოქცეული და ადმინისტრაციულად დაკავშირებულია სომხეთის იმ პროვინციებთან, რომლებიც ბიზანტიას ჰქონდა დაპყრობილი.

¹ იხ. ფავსტოს ბიზანტიელი, V, 44, გვ. 216.

² იხ. მოსე ხორენელი, II, 3, 37, III, 43.

³ იხ. ამ საკითხზე დაწვრილებით ქვემოთ, თავი VI, 3, ე: „სპერის მხარის ისტორიისათვის“

ხოლო მე-9 საუკუნიდან მოკიდებული, მას შემდეგ რაც ქართველთა სამეფოს ცენტრი ჭოროხის ხეობაში — არტანუჯში — იქმნა გადატანილი, საქართველო ავრცელებს თავის გავლენას ჭოროხის ხეობის ყველა სანაპიროზე. ამ დროსვე ქართველთა სამეფოსთან გაერთიანებულ იქმნა საქართველოს ეს ძველი კუთხეც — სპერის სექტორი.

*

ამის შემდეგ ჩვენ განვიხილავთ საკითხს, თუ როგორი იყო საზღვრები სომხეთის სპერისა და აგრეთვე როგორი იყო ეთნოგრაფიული შემადგენლობა ამ მხარის მოსახლეობისა.

საზღვრები სომხეთის სპერის პროვინციისა სრულიად ზუსტად ირკვევა იმ ცნობების მიხედვით, რომლებიც დაცულია ქართულ, სომხურ და ბერძნულ წყაროებში.

სახელდობრ, წყაროებიდან ირკვევა, რომ სომხეთთან შეერთებული ყოფილა არა მთელი ძველი ისტორიული სპერის მხარე, არამედ მხოლოდ ერთი ნაწილი სპერის მხარისა.

არსებულია სომხეთის სპერი, რომელიც შედიოდა სომხეთში; ამის გვერდით არსებულია იბერიის (ქართლის) სპერი, რომელიც შედიოდა იბერიაში (ქართლში); არსებულია აგრეთვე ჭანეთის სპერი; რომელიც ტერიტორიულად აკრავდა იბერიისა და სომხეთის ზონებს, მაგრამ პოლიტიკურად არ შედიოდა არც იბერიაში და არც სომხეთში, არამედ ტრაპიზონის მხარის ჭანების პოლიტიკური გაერთიანების ნაწილს შეადგენდა.

ტერიტორიული მოცულობა ამ სამი ზონისა შემდეგი იყო:

სომხური სპერი, როგორც ეს სრულიად ზუსტად ირკვევა პროკოპი კესარიელის ცნობების მიხედვით, მოიცავდა მდინარე ჭოროხის სათავეებს ვიდრე ქალაქ ბაიბურთამდე; ბაიბურთთან თავდებოდა სომხეთის საზღვარი (თვით ქალაქი ბაიბურთი სომხეთში შედიოდა)¹.

იმავე პროკოპი კესარიელის ცნობებიდან ირკვევა ამავე დროს, რომ ჭოროხის ხეობის (სპერის) მეორე ზონა, — საკუთრივ ჭანური ტერიტორია, — იწყებოდა ბაიბურთის ქვემოთ და მოიცავდა ბაიბურთის მოსაზღვრე ღართის ველს².

ამის ქვემოთ უწევს ტერიტორია მესამე ზონისა, — იბერიის (ქართლის) სპერისა, — რომელიც მოიცავდა ჭოროხის ხეობის იმ ნაწილს, სადაც მდებარეობს ქალაქი სპერი (თანამედროვე ისპირი). ეს კანტონი, ქართული სპერი, კარგად არის ცნობილი ძველ-ქართული საისტორიო წყაროებით. ჯუანშერის ქრონიკაში, ტექსტში, რომელიც მე-7 საუკუნის პირველ მესამედს ეხება, მოიხსენება, როგორც საქართველოს ტერიტორიის ნაწილი „საზღვარი ქართლისა სპერი“³.

¹ იხ. პროკოპი კესარიელი *De Aedificiis* (ed. Bonn.), III, 4; Н. Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана*, 1908 წ. გვ. 60, 62.

² იხ. პროკოპი კესარიელი *op. cit.*, III, 6; ს. ყაუხჩიშვილი, *გეორგია*, II, გვ. 182—188; Н. Адонц, *op. cit.*, გვ. 60—65.

³ იხ. ჯუანშერი, გვ. *414/196.

ეს კუთხე — „საზღვარი ქართლისა სპერი“ — წარმოადგენდა ძირეული ქართული მხარის კლარჯეთის ნაწილს. (როგორც უკვე მოხსენებული გვქონდა, კლარჯეთის მხარე ძველი დანაწილებით აერთიანებდა ოთხს კანტონს: საკუთრივ კლარჯეთი, ნიგალი, შავშეთი და „საზღვარი ქართლისა სპერი“) ¹.

განვიხილოთ ამის შემდეგ ამ მხარის მოსახლეობის ეთნოგრაფიული შემადგენლობის საკითხი.

ჭოროხის ხეობის ის სექტორი, რომელიც უჭირავს სპერის მხარის ზემოთ დასახლებულ სამ კუთხეს, უძველესი დროიდანვე დასახლებული ყოფილა ქართველი ხალხის ორი შტოს — იბერიელების (მესხების) და ჭანების მიერ.

სპერის მხარეთა ზემო ნაწილში, როგორც ეს ირკვევა პროკოპი კესარიელის ცნობების მიხედვით, სახლობდნენ ჭანები; ქვემო ნაწილში კი, ჩანს იბერიელები (მესხები) შეადგენდნენ უმრავლესობას. (როგორც ეს დადგენილია სპეციალურ ლიტერატურაში, თვით სახელწოდებაც ამ მხარისა სპერი || * სბერი || ჰიბერი დაკავშირებულია იბერთა სატომო სახელთან).

საკითხავია, როგორი მდგომარეობა დამყარდა სპერის იმ ნაწილში, რომელიც სომხეთმა დაიჭირა, შეიცვალა იქ მოსახლეობა მას შემდეგ, რაც იგი იბერიას ჩამოსცილდა და სომხეთში გადავიდა? თუ აქ იგივე ძველი ქართული (ჭანურ-იბერიული) მოსახლეობა დარჩა, როგორც სპერის დანარჩენ ნაწილებში, ჭანურ სპერში და იბერიის სპერში?

როგორც ირკვევა, ამ კუთხეში, ე. ი. სპერის იმ ნაწილში, რომელიც სომხეთმა დაიჭირა, მოსახლეობის შემადგენლობა ძირითადად არ შეცვლილა. სომხების ჩამოსახლებას აქ არ ჰქონია ადგილი და არც სომხურ ენას მიუღია აქ გავრცელება.

სომხეთის ბაგრატიონთა მემბტიანე — მოსე ხორენელი — პირდაპირ აღნიშნავს, რომ სომხეთის ბაგრატიონთა სამფლობელო, რომელიც მდებარეობს სომხეთის დასავლეთ სანაპიროზე, არისო ის მხარე, სადაც უკვე არ იმისო სომხური ენა ².

ასევე მე-8 საუკუნის სომეხთა მწერლის სტეფანოს სივნიელის ცნობის მიხედვითაც სპერში სომხურ ენას გავრცელება არა ჰქონია ³.

*

ყოველივე იმის შემდეგ, რაც ზემოთ იყო აღნიშნული, შუქი ეფინება სომხეთის ბაგრატიონთა წარმოშობის საკითხს.

ჩვენ უკვე დადგენილი გვქონდა, რომ ქართველ ბაგრატიონთა გვარეულობა იყო განშტოება ძველ-ქართული ფარნავაზიანთა დინასტიისა და მისი წევრები დადგენილი იყვნენ „პიტიაზშებად“, ე. ი. მმართველ მთავრებად მესხეთის მხარეთა — „კლარჯეთის სახლისა“.

ხოლო სომხური სპერი, ე. ი. სპერის ის ნაწილი, რომელიც იბერიიდან სომხეთის ფარგლებში გადავიდა, ტერიტორიულად უშუალოდ ეკერის მესხეთის მხარეებს — „კლარჯეთის სახლს“.

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 78.

² იხ. მოსე ხორენელი, წიგნი II, თავი 3.

³ იხ. სტეფანოს სივნიელი, გამოცემა ნ. აღონცისა (Джонисий Фракийский и армянские топонимы, 1915 წ.) გვ. 187. — სტეფანოს სივნიელის ამ ტექსტის შესახებ იხ. აგრეთვე ქვემოთ.

უფრო მეტი: სომხეთის სპერი არათუ მარტოოდენ ტერიტორიულად მკვერის მესხეთის მხარეებს — „კლარჯეთის სახლს“, არამედ სომხეთის სპერი ეს არის ნაწილი, ჩამონაჭერი მესხეთის მხარეებისა — „კლარჯეთის სახლი“-სა. (ჩვენ უკვე მოხსენებული გვქონდა, რომ სპერის ის სექტორი, რომელიც საქართველოში დარჩა, — „საზღვარი ქართლისა სპერი“, — ძველი ადმინისტრაციული დანაწილებით კლარჯეთის ნაწილს შეადგენდა).

ამის შემდეგ გასაგებია, რომ სპერის ამ ტერიტორიაზე, რომელიც სომხეთის ფარგლებში გადავიდა, მმართველ მთავრებად დარჩენილა განშტოება იმავე ბაგრატიონთა გვარისა, რომლებიც მკვიდრობდნენ აქ უფრო ადრე, ვიდრე ეს მხარე სომხეთს შეუერთდებოდა.

ამრიგად აქაც, სომხეთის სპერში, იგივე მდგომარეობა არსებულა, როგორსაც ჩვენ ვხედავთ ამავე ეპოქაში მეორე პროვინციაში, გოგარენის სამთავროში.

როგორც ცნობილია, ანტიკურ ხანაში, იმავე პერიოდში, როდესაც სომხეთის ფარგლებში შევიდა სპერის მხარე, სომხეთის საზღვრებში მოქცეული იყო აგრეთვე მეორე ქართული მხარე — გოგარენის სამთავრო. და როგორც ეს დასტურდება სომეხთა ისტორიკოსის ფავსტოს ბიზანტიელის ცნობებიდან, გოგარენში, სომხეთთან შეერთების შემდეგაც, მმართველ მთავრებად — პიტიახშებად — დარჩენილა იგივე ძველი ქართველ მთავართა გვარეულობა, „ფარნავაზიანნი“, განშტოება იბერიის მეფეთა დინასტიისა; ქართველ ფარნავაზიანთა მთავრობა გოგარენში გაგრძელებულა ამ მხარის სომხეთთან შეერთების შემდეგაც რამდენიმე საუკუნის მანძილზე¹.

აღსანიშნავია, ამას გარდა, რომ გოგარენის პროვინციას, ისევე, როგორც სომხეთის სპერს, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ჩამოცილებული იყო იბერიის და პოლიტიკურად სომხეთთან იყო გაერთიანებული, არ დაუკარგავს ქართული ეთნიკური სახე და არც ამ მხარის მმართველ მთავრებს — პიტიახშებს — შეუწყვეტიათ კავშირი ქართულ მსოფლიოსთან. და როგორც ეს ჩანს სომეხთა ისტორიკოსის ფავსტოს ბიზანტიელის ცნობებიდან, როდესაც მე-4 საუკუნეში (ახ. წ.) გოგარენი განუდგა სომხეთს და შეუერთდა იბერიას, ამ მოძრაობას იბერიასთან შეერთებისათვის იგივე გოგარენის პიტიახშების სახლი — ფარნავაზიანნი — ხელმძღვანელობდნენ².

*

წარმოდგენილი მასალების მიხედვით ამრიგად ირკვევა, რომ სომხეთის ბაგრატიონთა შტოს გამოყოფა ქართველ ბაგრატიონთა გვარეულობიდან უძველეს ხანაში მომხდარა, ჯერ კიდევ ანტიკურ ეპოქაში, როდესაც სომხეთმა შეიერთა იბერიის სანაპირო სპერის მხარე.

მას შემდეგ სომხეთის ბაგრატიონთა ეს შტო დიდ როლს თამაშობს სომხეთის ისტორიაში. მათი გავლენა თანდათან იზრდება; ფართოვდება აგრეთვე მათი სამფლობელოები. მე-4 საუკუნის შემდეგ, როდესაც სომხეთში დაეცა

¹ იხ. ფავსტოს ბიზანტიელი, V, 15, გვ. 177—178.

² იხ. იქვე.

არშაკიდების სამეფო სახლი, სომხეთის ბაგრატიონთა მფლობელობაში გადადის აირარატის მხარის კოგის პროვინცია, რომლის განთქმული ციხე-ქალაქი დარონქი (ახლანდელი ბაიაზეთი) ამის შემდეგ იქცა სომხეთის ბაგრატიონთა მთავარ რეზიდენციად. სომხეთის ბაგრატიონთა მფლობელობაში გადავიდა აგრეთვე აირარატის მხარის ბაგრევანდის პროვინცია.

ამრიგად, ბაგრატიონთა გვარის სომხეთის შტო დროთა განმავლობაში ახლო დაუკავშირდა სომხეთის ქვეყანას. უფრო გვიან მათ სომხეთის მეფობაც მიიღეს.

ჩვენ დრომდე მოღწეული სომხური და ქართული საისტორიო წყაროები ეკუთვნიან საშუალო საუკუნეებს და ამრიგად მეტად დიდი მანძილით არიან დაშორებული იმ ეპოქას, როდესაც მომხდარა სომხეთის ბაგრატიონთა შტოს გამოყოფა. ამიტომაც, რასაკვირველია, არ არის მოსალოდნელი, რომ ამ შედარებით გვიანდელ საისტორიო ძეგლებში დაცული იყოს პირდაპირი ავთენტური ცნობები სომხეთის ბაგრატიონთა შთამომავლობა-სადასურობის შესახებ.

მაგრამ წყაროებში მაინც შენახულა უაღრესად მნიშვნელოვანი ჩვენებანი, საისტორიო გადმოცემები, რომლებიც მიუთითებენ სომხეთის ბაგრატიონთა შტოს საქართველოდან წარმომავლობას.

სომხურ საისტორიო მწერლობაში უძველესი ძეგლები, რომლებიც შეიცავენ ცნობებს სომხეთის ბაგრატიონთა ადრინდელი ისტორიის შესახებ, შემდეგია:

1. მე-7 საუკუნის ისტორიკოსის სებეოსის მატიანის შესავალში ჩართული ძეგლი, რომელიც სებეოსის ანონიმის სახელით არის ცნობილი. ეს ტექსტი, სებეოსის ანონიმი, დაახლოებით მე-6 საუკუნით თარიღდება.

2. მოსე ხორენელის ისტორია, რომლის თარიღი ზუსტად გარკვეული არაა და რომელიც ყველა ნიშნით მე-7 საუკუნეზე გვიან დროს არ ეკუთვნის.

პირველ ძეგლზე, რომელიც სებეოსის მატიანეშია ჩართული, ჩვენ უკვე გვექონდა საუბარი. ამ ძეგლში მოყვანილია გენეალოგია ბაგრატიონთა გვარისა, რომელიც იწყება ფარნავაზიდან. ამავე ძეგლის მეორე ადგილას სომხეთის ბაგრატიონთა სახლის წარმომადგენელი ბაგრატი (ბაგრატი) მოიხსენება როგორც „ფარნავაზიანი“¹.

ამ უძველესი სომხური საისტორიო წყაროს უწყებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ზემოთ-წარმოდგენილ დებულებათა დასადასტურებლად. ამის მიხედვით ირკვევა, რომ სომხეთის ბაგრატიონთა გვარის შესახებ თვით სომხეთში არსებულია გადმოცემა, რომ ისინი არიან ფარნავაზიანნი და, მაშასადამე, აქ ჩვენ გვაქვს ერთ-ერთი მაჩვენებელი იმისა, რომ სომხეთის ბაგრატიონთა გვარი მომდინარეობს ქართველ ბაგრატიონთა გვარეულობიდან, რომელიც ძველ-ქართული ფარნავაზიანთა დინასტიის განშტოებას წარმოადგენდა.

არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის მეორე ძეგლის — მოსე ხორენელის ისტორიის ჩვენება.

¹ იხ. სებეოსი, 1939 წ., გვ. 6 — 7, 9 (იხ. აგრეთვე ზემოთ, გვ. 80).

მოსე ხორენელი, როგორც ცნობილია, სომხეთის ბაგრატიონების კარის ისტორიკოსი იყო და მის თხზულებაში ჩვენ გვაქვს გამოძახილი იმ შეხედულებათა და გადმოცემათა, რაც სომხეთის ბაგრატიონთა კარის წრეში ყოფილა მიღებული და გავრცელებული.

თავდაპირველად აღსანიშნავია, რომ მოსე ხორენელი საგანგებოდ აფრთხილებს სომეხ მკითხველებს, რომ სომხეთის ბაგრატიონები არ არიან სომხური შთამომავლობისა. მოსე ხორენელი წერს:

„ზოგიერთი პირები, რომლებიც არ არიან ღირსნი ნდობისა და არ ხელმძღვანელობენ ჭეშმარიტებით, თვითნებურად ამბობენ, რომ გვირგვინის-დამდგმელთა ბაგრატიონანთა გვარი თითქოს მომდინარეობს ჰაიკისაგან. ამაზედ გეტყვი: არ ერწმუნო ასეთ სულელურ სიტყვებს იმიტომ, რომ ასეთ სიტყვებში არ არის არავითარი კვალი, არავითარი ნიშან-წყალი სიმართლისა“¹.

ამრიგად, მოსე ხორენელი კატეგორიულად უარყოფს სომხეთის ბაგრატიონთა სომხურ შთამომავლობას.

მაშ ვინ იყვნენ სომხეთის ბაგრატიონნი?

მოსე ხორენელს მოჰყავს თქმულება ბაგრატიონთა გვარის ჰურიასტანიდან შთამომავლობის შესახებ².

დღემდე გაუგებარი და აუხსნელი იყო, თუ საიდან წარმოიშვა ეს გადმოცემა. ამის შესახებ სხვადასხვა ჰიპოთეზები იყო წარმოდგენილი.

მაგრამ მას შემდეგ, რაც ჩვენ გავარკვიეთ გენეზისი უძველესი ქართული საისტორიო თქმულებისა ქართველი ხალხის „არიან-ქართლიდან“ გადმოსახლების შესახებ, გავარკვიეთ აგრეთვე ის ცვლილებანი, რომელნიც ამ თქმულებას შემდეგ ხანებში განუცდია, ცხადი ხდება, რომ მოსე ხორენელის მიერ მოყვანილი გადმოცემა — ეს არის გამოძახილი ქართველი ხალხის ამ უძველესი ეროვნული თქმულებისა.

აქ საჭიროა ხაზი გაუვსვათ იმ გარემოებას, რომ მოსე ხორენელის თხზულებაში ეს თქმულება ფრაგმენტულად არის წარმოდგენილი. კერძოდ, ამის მიხედვითაც ირკვევა, რომ თქმულების ქართული ვერსია არის პირველწყარო, ხოლო სომხური ვერსია მომდინარეობს ქართულიდან, წარმოადგენს ამ უკანასკნელის შემდეგდროინდელს გაბუნდოვანებულ ვარიაციას.

სახელდობრ, მოსე ხორენელის თხზულებაში ეს თქმულება წარმოდგენილია ორ ცალკეულ ფრაგმენტად, რომელთა შორის კავშირი გაწყვეტილია.

1. პირველი ფრაგმენტი. მოსე ხორენელი თავისი თხზულების მეორე წიგნის მე-8 თავში აღნიშნავს, რომ იბერიელები (ქართველები) გადმოსახლებული არიან თანამედროვე მიწა-წყალზე ბაბილონის მეფის ნაბუქოდონოსორის დროს. როგორც ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით სხვა ადგილას გვაქვს საუბარი, მოსე ხორენელის მოთხრობაში ჩვენ გვაქვს შეცვლილი ვერსია თქმულებისა ქართველების არიან-ქართლიდან გადმოსახლების შესახებ³.

¹ იხ. მოსე ხორენელი, წიგნი I, თავი 22.

² იხ. იქვე.

³ იხ. პ. ინგოროყვა, ძველ-ქართული მატრიანე „მოქცევა ქართლისა“ და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია, გვ. 284—286.

2. მეორე ფრაგმენტი. მოსე ხორენელი მეორე ადგილას (წიგნი I, თავი 22) გადმოგვცემს, რომ ბაგრატიონები არიან შთამომავალი ებრაელი დიდებულისა, რომელიც ეკუთვნოდა იმ ტყვეების რიცხვს, რომლებიც ბაბილონის მეფემ ნაბუქოდონოსორმა წამოიყვანა ჰურიასტანიდან.

ეს მეორე თქმულება მოყვანილია პირველისაგან დამოუკიდებლად. ხოლო სინამდვილეში აქ საქმე გვაქვს ერთი და იმავე თქმულების ორ ნაწყვეტთან. პირველი ფრაგმენტი (იბერიელები, „ტყვედ“ წამოყვანილნი ბაბილონის მეფის მიერ და დასახლებულნი საქართველოს თანამედროვე მიწა-წყალზე), და მეორე ფრაგმენტი (ებრაელი დიდებული, წინაპარი ბაგრატიონთა გვარისა, აგრეთვე „ტყვედ“ წამოყვანილი იმავე ბაბილონის მეფის მიერ) — ეს არის ცალკეული ნაწილები ერთი და იმავე თქმულებისა ქართველების სამხრეთიდან („არიან-ქართლიდან“) გადმოსახლების შესახებ.

ამრიგად, სომხეთის ბაგრატიონთა გვარეულობის მემკვიდრეობის მოსე ხორენელს დაუცავს მეტად მნიშვნელოვანი ჩვენება, რაც მიუთითებს სომხეთის ბაგრატიონთა საქართველოდან შთამომავლობას. მიუხედავად იმისა, რომ სომხეთის ბაგრატიონები საუკუნეთა განმავლობაში სომხეთთან იყვნენ დაკავშირებული, სომხეთის ბაგრატიონთა გვარში დარჩენილი ყოფილა ძველი საგვარეულო გადმოცემა მათი წინაპრების ქართველი ბაგრატიონებისა, დაკავშირებული უძველეს ქართულ ეროვნულ თქმულებასთან ქართველი ხალხის სამხრეთიდან გადმოსახლების შესახებ ბაგრატიონთა (იმავე ფარნავაზიანთა) სახლის მეთაურობით.

*

დასასრულ, ჩვენ აქ შევჩერდებით კიდევ ერთ საკითხზე, — ბაგრატიონთა გვარის ონომასტიკონზე, საგვარეულო სახელებზე, რაც აგრეთვე მიუთითებს სომხეთის ბაგრატიონთა გვარის საქართველოდან შთამომავლობას.

როგორც ცნობილია, დიდებულთა ძველ გვარეულობებში გავრცელებული იყო ვგრეთწოდებული საგვარეულო სახელები, ე. ი. სახელები, რომლებიც უპირატესად გარკვეულ გვარეულობაში იხმარებოდა.

კერძოდ, ბაგრატიონთა გვარში, როგორც ქართველ ბაგრატიონთა შტოში, ისე სომხეთის ბაგრატიონთა შტოში, მიღებული იყო შემდეგი ოთხი სპეციფიკური საგვარეულო სახელი, რომლებიც ყველა ბოლოვდება ერთი და იმავე გრამატიკული ელემენტით „ტ-ი“:

ბ ა გ რ ა -ტ-ი; ს უ მ ბ ა -ტ-ი; ბ ი ვ რ ა -ტ-ი; ა შ ო -ტ-ი.

რა წარმოშობისაა ეს სახელები?

სომხური ონომასტიკონის საკითხები კარგად არის შესწავლილი და არსებული მასალების მიხედვით შესაძლოა გადაჭრით ითქვას, რომ ამ სახელებს არა აქვთ არავითარი კავშირი სომხურ ენობრივ სამყაროსთან. ეს სახელები ბაგრატიონთა გვარის კუთვნილებსა და ეს სახელები გავრცელებულა სომხეთში მხოლოდ მას შემდეგ, რაც სომხეთში ბაგრატიონთა გვარი დამკვიდრდა და აქ გავლენას მიაღწია. რომ ეს სახელები არ ეკუთვნის სომხურ ონომასტიკონს, ირკვევა კერძოდ იმის მიხედვითაც, რომ სომხური ონომასტიკონისათვის საერთოდ უცხოა ამ ტიპის სახელები, დაბოლოებული გრამატიკული ელემენტით „ტ-ი“.

ამითი სახელიდან, რომლებიც აუხსნელად ითვლება, მხოლოდ პირველი სახელის — „ბაგრატი“-ს შესახებ გამოთქმული იყო მოსაზრება პროფ. ნ. ადონცის მიერ, რომ ეს სახელი „ბ ა გ რ ა -ტ-ი“ (რომლის ვარიანტული სახეობა აგრეთვე „ბ ა გ ა რ ა -ტ-ი“) ერთიმე მომდინარეობს ირანულიდან „ბ ა გ ა და ტ“. ამის მიხედვით ნ. ადონცი გამოთქვამდა მოსაზრებას, რომ ბაგრატიონთა გვარა, ჩანს, ირანის სანაპირო მხარეებიდან არის წარმოშობილი¹.

¹ იხ. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908 წ., გვ. 307—308, 412—413.

მაგრამ, ჯერ ერთი, თუნდაც სახელი „ბაგრა-ტ-ი“ იყოს იგივე ირანული „ბაგადატ“, ეს სრულიად არ მოასწავებს ბაგრატიონთა შთამომავლობას ირანიდან, თუ ირანის სანაპირო შტაბებიდან. ირანული სახელები საერთოდ ფართოდ იყო გავრცელებული საქართველოსა და კავკასიაში და ირანული სახელების ხმარება არავითარ ჩვენებას არ იძლევა სადასტურობა-შთამომავლობის შესახებ.

შემდეგ, თავისთავად ეს ჰიპოთეზი, რომ სახელი „ბაგრა-ტ-ი“ ვითომც არის ირანული „ბაგადატ“ — შეუმოწმებელ მოსახრებას წარმოადგენს, რაც არაფრით არ დასტურდება. საისტორიო წყაროებში ჩვენ არა გვაქვს არც ერთი მაგალითი იმისა, რომ ბაგრატიონთა გვარში გვხვდებოდეს ეს სახელი ფორმით „ბაგადატ“, ანდა ერთმანეთის წაცვლად იხმარებოდეს სახელები „ბაგრა-ტ-ი“ და „ბაგადატ-ი“.

ხოლო მთავარი გარემოება, რომლის მიხედვითაც ირკვევა სრული უსაფუძვლოება ამ მოსახრებისა სახელების „ბაგრა-ტ-ი“-ს და „ბაგადატ“-ის ვითომდა იგივეობის უკუხედავად, არის შემდეგი. ბაგრატიონთა ეს საგვარეულო სახელი „ბაგრა-ტ-ი“ ცხადია არ შეიძლება დავაშოროთ ბაგრატიონთა სხვა საგვარეულო სახელებს, რომლებიც ყველა ერთი და იმავე ტიპისა და ბოლოვდება ერთი და იმავე გრამატიკული ფორმანტით „ტ-ი“, ე. ი. სახელებისაგან „სუმბა-ტ-ი“, „ბიგრა-ტ-ი“, „აშო-ტ-ი“. და თუ ჩვენ დავუშვებდით, რომ ირანული წარმოშობისა სახელი „ბაგრა-ტ-ი“, ირანული წარმოშობისად უნდა მიგვეჩინა აგრეთვე დანარჩენი სახელებიც — „სუმბა ტ-ი“, „ბიგრა-ტ-ი“, „აშო-ტ-ი“; მაგრამ ამ უკანასკნელი სახელებისათვის ირანულ ონოპასტიკონში ვერავითარი ანალოგია ვერ იქმნა მოძებნილი.

ამრიგად, საკითხი სახელი „ბაგრა-ტ-ი“-ს ირანული წარმოშობის შესახებ თავისთავად იხსნება.

მაშ სად უნდა ვეძიოთ ამ სახელების ახსნა?

რაკი ვამოიკვავ, რომ ბაგრატიონთა გვარი ქართული წარმოშობისა ყოფილა, საფიქრებელი ხდება, რომ ეს სახელებიც ქართული წარმოშობისაა.

და, როგორც ირკვევა, ეს შართლაც ასეა.

თავდაპირველად აღენიშნავთ. რომ გარდა ბაგრატიონთა გვარეულობისა, რომლის ძირითად სამფლობელოს მესხეთის მხარენი — „კლარჯეთის სახლი“ — ჰოროხის ხეობა შეადგენდა, შორეუ ძველ-ქართულ გვარეულობაშიც, ორბელიანთა (ჰან-ბაკურიან-ორბელიანთა) გვარში, რომლებიც, როგორც ირკვევა, იმავე მხარეთაგან, ჰოროხის ხეობიდან იყენენ წარმოშობით (ტოდან, resp. ჰოროხის ჰანეთიდან), ჩვენ გვაქვს იმგვარივე სახელები, დაბოლოებული გრამატიკული ელემენტით „ტ-ი“, როგორც, მაგალითად, „ლიპარი-ტ-ი“, „რა-ტ-ი“, ე. ი. სახელები იმავე ტიპისა, რაც ბაგრატიონთა სახელები: ბაგრა-ტი, სუმბა-ტ-ი, ბიგრა-ტ-ი, აშო-ტ-ი.

რას აღნიშნავს ეს დაბოლოება „ტ-ი“, დაართული სახელების ბოლოში?

ქართულს ონომასტიკონში ამგვარი დაბოლოება „ტ-ი“, როგორც ირკვევა, ორ შემთხვევაში იხმარება:

- ა. როგორც დაბოლოება გვარის სახელებისა, გვარებისა;
  - ბ. როგორც დაბოლოება ჰირთა სახელებისა.
- გავეცნოთ ამ ორივე ტიპს.

*

ა. დაბოლოება გვარებისა: „ტ-ი“.

ქართულ გვარებში, როგორც ცნობილია, მრავალგვარი დაბოლოებაა მიღებული: „-ძე“, „-შვილი“, „-ური“, „-ანი“ („-იანი“) და სხვანი.

გვარების ამგვარ დაბოლოებათა რიცხვს ეკუთვნის დაბოლოება „თი“ და მისი ვარიანტული სახეობა „ტი“.

დაბოლოება გვარებისა „თი“ დღემდე შერჩენილია აღმოსავლეთ საქართველოს მთიან რაიონებში, მაგალითად ხევში, და აგრეთვე მესხეთში.

ხევში გვარის დაბოლოება „თი“ ფართოდ არის გავრცელებული, იგი იხმარება პარალელურად დაბოლოებისა „-შვილი“ და „-ური“. ასე, მაგალითად, გვარი „ჩოფიკა-შვილი“ ხევში ორნაირად ვამოიქმნის: როგორც „ჩოფიკა-შვილი“, და „ჩოფიკა-თი“; ასევე „გომიკა-შვილი“ და ამის პარალელურად „გომიკა-თი“. „ხეთაგ-ური“ და ამის პარალელურად „ხეთაგ-თი“ და სხვანი.

ასევეა მესხეთშიაც. მესხეთში ჩვენ გვაქვს, მაგალითად, გვარი „თამარა-შვილი“, ხოლო ამის პარალელად „თამარათი“, ასევე „ტატალა-შვილი“ და ამის პარალელად „ტატალათი“ და სხვანი.

გვარის ეს დაბოლოება „თი“, ძველად, როგორც ირკვევა, განსაკუთრებით ფართოდ ყოფილა გავრცელებული მესხეთში, კერძოდ კოროხის ხეობაში, შავშეთ-კლარჯეთში. ჩვენამდე მოღწეულა საშუალო საუკუნეებიდან ძეგლი, სულთა-მატიანე მიჭიხიანის ხევისა, რომლის ძირითადი ტექსტი მე-14—15 საუკუნეებს ეკუთვნის¹; ამ ძეგლში, რომელშიაც აღწერილია სოფლობრივ მოსახლეობა კოროხის ხეობის მიჭიხიანის (მაჭახელის) თემისა, რომელიც შავშეთის ფარგლებში შედიოდა, ადგილობრივი მოსახლეობის გვარები წარმოდგენილია ამ დაბოლოებით: „თი“. როგორც ირკვევა, ძირითადი სახეობა გვარებისა შავშეთ-კლარჯეთში ძველად, საშუალო საუკუნეებში, სწორედ ამ სახეობისა ყოფილა.

ეს რაც შეეხება გვარის დაბოლოებას „თი“.

პარალელურად ამ დაბოლოებისა „თი“ არსებობს აგრეთვე ამავე სახის დაბოლოება გვარისა „ტი“, რომელიც, ჩანს, წარმოადგენს დაბოლოება „თი“-ს სახესხვაობას, ქართული ენის სხვა დიალექტში წარმოქმნილს.

ძველ-ქართულ საბუთებში ჩვენ გვხვდება მაგალითად გვარი: „გიგი-ტი“². იგი ნაწარმოებია სახელიდან: „გიგი“. ამნაირად გვარი „გიგი-ტი“ იგივეა, რაც „გიგი-თი“ („გიგის-ძე“).

ასევე გვარი „ჯიბუ-ტი“. იგი ნაწარმოებია სახელიდან: ჯიბო, ჯიბუ. ამრიგად „ჯიბუ-ტი“ იგივეა, რაც „ჯიბუ-თი“ (ჯიბუს-ძე).

ასეთივე ტიპისაა, როგორც „გიგი-ტი“, „ჯიბუ-ტი“, აგრეთვე გვარები „ლონ-ტი“, „ქლფნ-ტი“, „სუბუ-ტი“ (აქედან, ორმაგი დაბოლოების დართვით, ხუბუ-ტი-ა).

ეს გვარები დაბოლოებით „ტი“ უმთავრესად გურიაშია გავრცელებული. მაგრამ ასეთი ტიპის გვარები მაინც იმდენად იშვიათია გურიაში, რომ ცხადია ისინი არ არიან ადგილობრივნი, არამედ სხვა კუთხიდან არიან შემოხიზნული. გურიაში, როგორც ცნობილია, მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი გადმოსულია მესხეთიდან და ჭანეთიდან (მას შემდეგ, რაც ეს კუთხეები თურქეთმა დაიპყრო). გვარის ორნაირი დაბოლოებიდან — „თი“ და „ტი“ პირველი („თი“) გავრცელებული იყო მესხეთში, ხოლო გვარები მეორე ტიპისა, როგორც ირკვევა, ჭანეთის ენობრივ სამყაროსთან არის დაკავშირებული; ასეთი შენაცვლება ბგერათათმეტ ჭანური დიალექტისათვის არის დამახასიათებელი. ამრიგად, ეს გვარები, დაბოლოებით „ტი“, ჩანს მომდინარეობს ჭანეთიდან, ან ჭანეთის მონაპირე მესხეთის ზონიდან, რომელიც ჭანური დიალექტის გავლენას განიცდიდა.

*

ბ. დაბოლოება პირთა სახელებისა: „ტი“.

გარდა იმისა, რომ ქართულ ონომასტიკონში ბოლოკიდური „ტი“ ჩვენ გვხვდება როგორც დაბოლოება გვარის სახელებისა (გვარისა), ამავე სახის ბოლოკიდური „ტი“ (ვარიანტად: „ტი-ა“) ჩვენ გვხვდება აგრეთვე როგორც დაბოლოება პირთა სახელებისა.

გავეცნოთ ამ მეორე სახეობას, რაც ჩვენი საკითხისათვის განსაკუთრებულ ინტერესს წარმოადგენს.

რას აღნიშნავს ბოლოკიდური „ტი“ პირთა სახელებში?

პირთა სახელებში დამატება ბოლოკიდურისა „ტი“, როგორც ირკვევა, სახელებს ანიჭებს გაძლიერებულს სააღერსო-კნინობითს მნიშვნელობას.

ავიღოთ მაგალითისათვის სახელი გიორგი; სახელთან გიორგი დაკავშირებულია კნინობითი სახეობა: გოგი, გოგია; ხოლო ამ უკანასკნელიდან არის ნაწარმოები გაძლიერებული სააღერსო-კნინობითი ფორმა: „გოგი-ტი“, იგივე „გოგი-ტი-ა“.

კერძოდ, ამ სახელის სახეობიდან „გოგი-ტი“ მომდინარეობს გვარი „გოგიტი-ძე“, „გოგიტი-შვილი“.

¹ ეს ძეგლი აღმოჩნდა აკადემიკოს მარი ბროსეს არქივში (სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ყოფ. სააზიო მუზეუმში).

² იხ. ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენახვანი. I, 1907 წ., გვ. 130

(გარიანტულ ფორმებს შორის „გოგი-ტი“ და „გოგი-ტი-ა“ იგივე ნიუანსური სხვაობაა, როგორც ფორმებს შორის „სიმონ-ი“ და „სიმონ-ა“, „ბასილ-ი“ და „ბასილ-ა“ და სხვანი).

ისევე, როგორც სახელთან გიორგი დაკავშირებულია გოგია, ხოლო ამ უკანასკნელისგან მომდინარეობს საალერსო-კინოზობითი გოგი-ტი ი // გოგი-ტი-ა, ამნაირადვე სახელიდან კონსტანტინე ნაწარმოებია კოტე, ხოლო ამ უკანასკნელიდან კოტე-ტი ი // კოტე-ტი-ა.

ასევე ძველ ქართულში ჩვენ გვაქვს სახელი ხახუა, აქედან ნაწარმოებია საალერსო-კინოზობითი: ხახუ-ტი ი // ხახუ-ტი-ა;

სახელიდან წანია ნაწარმოებია: ნანი-ტი-ი, ნანი-ტი-ა.

სახელიდან ხოსია: ხოსი-ტი-ი, ხოსი-ტი-ა.

სახელიდან შოშია: შოში-ტი-ი, შოში-ტი-ა.

სახელიდან კაცი, კაცა: კაცი-ტი-ი, კაცი-ტი-ა.

სახელიდან ბერი: ბერი-ტი-ი, ბერი-ტი-ა და სხვანი.

როგორც ირკვევა, ძველად ამ ფორმანტს „ტი-ი“ // „ტი-ა“ ფართო გავრცელება ჰქონია; ეს ბოლოკიდური „ტი-ი“ // „ტი-ა“ შეიძლება ყველა სახელს დამატებოდა, რითაც სახელს საალერსო-კინოზობითი ძნიშვნელობა ეძლეოდა.

ასე, მაგალითად, ძველ ქართულ საბუთებში ჩვენ გვხვდება ასეთი სახელები.

გივი-ტი-ი, გივი-ტი-ა (სახელიდან გივი).

ზახუ-ტი-ი, ზახუ-ტი-ა (სახელიდან ზახა, ზახო).

ბეჟი-ტი-ი, ბეჟი-ტი-ა (სახელიდან ბეჟია).

შალუ-ტი-ი, შალუ-ტი-ა (სახელიდან შალვა).

ოსი-ტი-ი, ოსი-ტი-ა (სახელიდან ოსე).

გიგი-ტი-ი, გიგი-ტი-ა (სახელიდან გიგი).

ბახუ-ტი-ი, ბახუ-ტი-ა (სახელიდან ბახვა).

სუხი-ტი-ი, სუხი-ტი-ა (სახელიდან სუხია).

გელი-ტი-ი, გელი-ტი-ა (სახელიდან გელია, გელა) და მრავალი სხვანი¹.

რომ ეს ფორმანტი „ტი-ი“ // „ტი-ა“ ძველ ქართულში ფართოდ იხმარებოდა, აწიის მაჩვენებელია განსაკუთრებით ის გარემოება, რომ ძველ საბუთებში ჩვენ გვხვდება სახელები ამგვარი კინოზობითი-საალერსო დაბოლოებით „ტი-ი“ // „ტი-ა“, ხოლო თვით ძირითადი სახელები, რომლებიდან ნაწარმოებია ეს კინოზობითი-საალერსო ფორმები, აღარ შენახულა.

ასეთია, მაგალითად, სახელები:

კოჭა-ტი-ი, კოჭა-ტი-ა

გოსი-ტი-ი, გოსი-ტი-ა

ხუბი-ტი-ი, ხუბი-ტი-ა

იალი-ტი-ი, იალი-ტი-ა

ბოჭო-ტი-ი, ბოჭო-ტი-ა

მაჭუ-ტი-ი, მაჭუ-ტი-ა და მრავალი სხვა².

ამრიგად ირკვევა, რომ ქართულ ონომასტიკონში ბოლოკიდური „ტი-ი“ ფართო გავრცელებით სარგებლობდა, იგი მიღებული ყოფილა, როგორც გვარის სახელებში (გვარებში), ისე პირთა სახელებში.

ჩვენი საკითხისათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მეორე ჯგუფი, საკუთრივ პირთა სახელები, რამდენადაც ჩვენი განხილვის საგანი, ბატრატონთა საგვარეულო ონომასტიკონი, პირადი სახელების წყებას ეკუთვნის.

ყოველივე იმის შემდეგ, რაც ზემოთ იყო აღნიშნული, ნათელი ხდება, რომ ბატრატონთა გვარის ეს სპეციფიკური სახელები, — ბაგრა-ტი-ი, სუმბა-ტი-ი, ბიგრა-ტი-ი, აშო-ტი-ი (ისევე როგორც ტან-ბაჟურიან-ორბელიანთა გვარის სახელები: ლიპარი-ტი-ი და რა-ტი-ი), ქართული წარ-

¹ სახელები ამოკრებილი გვაქვს რუისის სამწყსოს დავთრიდან (გ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, I, 1907 წ.) და საბუთების კრებულიდან „დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან“, I, 1940 წ. (ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით), სადაც გვხვდება როგორც ეს სახელები, ისე ამ სახელებიდან ნაწარმოები გვარები).

² სახელები ამოკრებილია ზემოთ-დასახელებული დოკუმენტებიდან.

მოშობისა ყოფილა, აქ ჩვენ გვაქვს ნიშანდობლივ პირთა სახელების ზემოაღნიშნული სახეობა დაბოლოებით „ტ-ი“, რაც ასე ფართოდ ყოფილა გავრცელებული ძველად ქართულში.

დასაძებნით აქ საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ ბაგრატიონთა გვარის ამ სახელების ქართული წარმოშობა ირკვევა არა მარტო მათი საერთო კომპოზიციით, ქართული სახელებისათვის დამახასიათებელი ბოლოკიდური „ტ-ი“-ს დართვით, არამედ ზოგ შემთხვევაში შესაძლოა ამოცნობილი იქნას თვით ის ძირითადი სახელიც კი, რომელიც საფუძვლად დასდებია ამ რთული ფორმის სახელებს ბოლოკიდურით „ტ-ი“.

1. სახელი ბ ა გ რ ა-ტ-ი. ეს სახელი, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ორი ფორმით გვხვდებოდა: ბაგრა-ტ-ი და ბაგარა-ტ-ი. ძველ-ქართულში ამავე დროს არსებობდა სახელი ბაკურ, იგივე ბაქარ (კერძოდ, ფორპიდან ბაქარ ნაწარმოებია გვარი ბაქარა-ჭე). სახელი ბაგრა ტ-ი, ბაგარა-ტ-ი ცაღია მომდინარეობს სწორედ ამ ფუძე-სახელიდან ბაქარ || *ბაგარ (ბაქრა- || *ბაგრა), ქართული ბოლოკიდური ფორმანტის „ტ-ი“-ს დართვით¹.

2. სახელი ს უ მ ბ ა-ტ-ი. ძველ-ქართულში ეს სახელი ორი ფორმით გვხვდებოდა: სუმბა-ტ-ი და სუბა-ტ-ი (სუბა-ტ-ი). ამავე დროს, ძველ-ქართულ ონომასტიკონში არსებული სახელი *სუბა || ზუბა (აქედან მომდინარეობს გვარი: ზუბა-ძე), ანუ მეორე ვარიანტით *სუმბა || ზუმბა (აქედან მომდინარეობს გვარი: ზუმბა-ძე). სახელი სუბა-ტ-ი (იგივე სუბა-ტ-ი) ცხადია ნაწარმოებია ამ ფუძე-სახელიდან სუმბა ანუ სუბა, ბოლოკიდური ფორმანტის „ტ-ი“-ს დართვით².

3. სახელი ა შ ო-ტ-ი. ეს სახელი ჩვეულებრივ გვხვდება ამ ჭორმით (აშო-ტ-ი), მაგრამ ამ სახელის უძველესი ფორმა ყოფილა არშო-ტ-ი (როგორც ეს დამოწმებულია მე-6 საუკუნის ტექსტში)³; ამავე დროს ძველ ქართულში არსებული სახელი არშაბ, არშოა⁴, როგორც ირკვევა, ამ უკანასკნელი ფუძე-სახელიდან არის ნაწარმოები, ბოლოკიდური „ტ-ი“-ს დართვით, სახელი არშო-ტ-ი, სადაც შემდეგ მივიღეთ ფორმა აშო-ტ-ი.

აღსანიშნავია, რომ ეს სახელი არშო-ტ-ი, იგივე აშო-ტ-ი ანუ აშო-თ-ი გავრცელებული ყოფილა ჰანურ-მეგრულ ენობრივ სამყაროში. (ამ სახელიდან არშო-ტ-ი || აშო-ტ-ი || აშო-თ-ი მომდინარეობს ამჟამად სამეგრელოში არსებული გვარები: აშორტი-ა და აშოთი-ა)⁵.

4. სახელი ლ ი პ ა რ ი-ტ-ი. ძველ ქართულ საბუთებში დამოწმებულია სახელი ლიპარი⁶. თავისთავად ცხადია სახელი ლიპარი-ტ-ი ამ სახელიდან არის ნაწარმოები, ბოლოკიდური „ტ-ი“-ს დართვით.

¹ არაა ინტერესს მოკლებული აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ძველი ისტორიული ტრადიცია (რომელიც შენახულა მამიკონიანებისა და ორბელიანების, ჭოროხის ხეობის ამ ძველი ბინადარი გვარების, ცნობილ ისტორიულ გადმოცემებში) — ჭენეთის მეფეების საგვარეულო სახელად აღნიშნავს სახელს: „ბაკურ“. რამდენადაც სპერის (ჭოროხის ხეობის) ჭენეთი ამ დროს ბაგრატიონთა სამფლობელოს წარმოადგენდა, ამდენად შემთხვევითად არ შეიძლება ჩაითვალოს ეს შესვდრა ბაგრატიონთა საგვარეულო სახელისა ბაგრა-ტ-ი, რომელიც, როგორც ჩანს, მომდინარეობს სახელიდან ბაქარ || ბაკურ, და ჭენეთის მეფეების ამ საგვარეულო სახელისა ბაკურ.

² იგივე სახელი *სუბა ქართულში არსებულია აგრეთვე ფორმით სუბა; აქედან არის ნაწარმოები, ბოლოკიდური „ტ-ი“-ს დართვით, ფორმა სახელისა სუბა-ტ-ი, ხოლო ამ უკანასკნელიდან მომდინარეობს გვარი სუბატა-შვილი.

აღსანიშნავია ამას გარდა, რომ სახელი *სუბა არსებულია აგრეთვე ფორმითაჲ *სუბია || ზუბია; ამ უკანასკნელიდან ნაწარმოებია სახელი ზუბი-ტ-ი || ზუბი-ტ-ა, რომელიც ჩვენ გვხვდება ძველ დოკუმენტებში (იხ. ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშენანი I, 1507 წ. გვ. 174, 181).

³ იხ. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908 წ., გვ. 246—247.

⁴ სახელი არშაბ || არშოა შედის როგორც შეზადგენელი ნაწილი ორნაწილედ სახელში არშო-უშა || არშ-უშა (იხ. პ. ინგვოროვე, ძველ ქართულა მატიაზე „მოქცევა ქართლისა“ და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია, გვ. 296—298).

⁵ გვარი ა შ ო რ ტ ი ა — იხ. საისტორიო მუამბე, III, 1947 წ., გვ. 230.—გვარი ა შ ო თ ი ა — იხ. გახეთი „ომუნისტი“, 1950 წელი, № 282 (სამელოვიარო განკხადებაში).

⁶ იხ. მაგალითად დავთარი რუისის სამწყსოსი (ე. თაყაიშვილი, არქ. მოგზაურობანი და შენიშენანი, I, 1507 წ., გვ. 169).

რაც შეეხება სახელებს რა-ტი და ბივრა-ტი, მათი ფუძე-სახელები არ შენახულა (კერძოდ, სახელი რა-ტი, ჩანს, შეკვეცილად არის მოღწეული), მაგრამ ყოველ შემთხვევაში აშკარაა, რომ ეს სახელებიც იმავე სახით არის ნაწარმოები, როგორც ამავე ჯგუფის დახარჩენი სახელები, ბოლოკიდურის „ტი“-ს დართვით.

ასეთია ის დასკვნები, რომელთაც ჩვენ ვღებულობთ ბაგრატიონთა საგვარეულო ონომასტიკონის განხილვს შედეგად.

ამრიგად, ონომასტიკონის ანალიზი თავის მხრივ ადასტურებს იმ დასკვნებს, რაც ჩვენ მივიღეთ საისტორიო პირველწყაროების განხილვიდან ბაგრატიონთა გვარეულობის ქართული შთამომავლობის შესახებ.

ჩვენ ამით დავასრულებთ ბაგრატიონთა გვარის ისტორიის ამ მიმოხილვას¹.

5

ცნობები გიორგი მერჩულის ძეგლისა შავშეთ-არტაანისა და მიმდებარე მხარეების მმართველი მთავრების (ერისთავთ-ერისთავების) შესახებ

საისტორიო ცნობებიდან, რომელთაც შეიცავს გიორგი მერჩულის ძეგლი ქართველთა სამეფოს შესახებ, აქ ცალკე შევჩერდებით ქართველთა სამეფოს ცალკეული სამფლობელოების მმართველი მთავრების შესახებ.

ამათ რიცხვს ეკუთვნიან გიორგი მერჩულის თხზულებაში დასახელებული პირნი, ბაგრატიონთა სახლის წევრნი:

1. ერისთავთ-ერისთავი აშოტ კუხი (896—918 წ.წ.) და
2. დიდი ერისთავთ-ერისთავი გურგენი (918—941 წ.წ.).

*

აშოტ კუხი კარგად ცნობილი ისტორიული პიროვნებაა, მოხსენებული შთელ რიგ ძველ-ქართულ საისტორიო წყაროებში. აშოტ კუხი იყო შვილი გურგენ I კურაპალატისა (აშოტ I დიდის შვილის-შვილისა)².

აშოტ კუხი ატარებდა ერისთავთ-ერისთავის ტიტულს და იყო მმართველი შავშეთ-არტაანისა, სამცხისა და აჭარისა. ცენტრი ამ სამფლობელოსი იყო შავშეთ-არტაანი (ამის გამო ვუწოდებთ მას შავშეთ-არტაანისა და მიმდებარე მხარეების სამფლობელოს)³.

¹ ზოგიერთი ვიწრო სპეციალური საკითხის შესახებ იხ. აგრეთვე სპეციალურ ექსკურსში, დამატებანი. (კერძოდ, ამ ექსკურსში განხილული გვაქვს ცნობა გვიანდელი ხანის ისტორიკოსის ვარდან აღმოსავლელისა; როგორც დოკუმენტულად დასტურდება, ეს ნაგვიანევი ცნობა ტენჯენციური ხასიათისაა, ანაქრონიზმს შეიცავს და ეწინააღმდეგება დადგენილ ისტორიულ ფაქტებს; ამდენად იგი მოკლებულაა მნიშვნელობას ისტორიისათვის).

² იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 71.

³ შავშეთ-არტაანი ჩამოყალიბდა ცალკე სამფლობელოდ გურგენ I კურაპალატის დროს (იხ. სუმბატ დავითის-ძე, გვ. *578/348). გობრონის მარტილობიდან და კონსტანტინე პორფიროგენეტის ძეგლის ცნობებიდან ირკვევა, რომ აშოტ კუხის დროს (აგრეთვე გურგენ ერისთავთ-ერისთავის მთავრობის დასაწყისში) ამ სამფლობელოში, გარდა შავშეთ-არტაანისა, შედიოდა აგრეთვე სამცხე (ყველის-ციხის თემი) და აჭარა. ამას გარდა სავარაუდებელია, რომ აშოტ კუხის დროს (და ამაზე ადრეც, გურგენ კურაპალატის დროს) ამ სამფლობელოში შედიოდა აგრეთვე სანაპირო კუთხე კლარჯეთისა, ხანძთა და მისი სანაპიროები (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 71—72).

რეზიდენცია აშოტ კუხისა იყო ტბეთში, რომელიც შავშეთის პრეზიდენციაში მდებარეობს. აქ, ტბეთში, აშოტ კუხის მოღვაწეობით აგებულია ერთ-ერთი უშესანიშნავესი ძეგლი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრებისა, განთქმული ტბეთის ტაძარი, რომელიც დღემდის ამშვენებს თურქთაგან მიტაცებულ ამ კუთხეს.

აშოტ კუხი ქართული მწერლობის დიდი მოამაგე ყოფილა. ტბეთი აშოტ კუხის დროს გადაქცეულა ქართული მწერლობისა და მწიგნობრობის მნიშვნელოვან ცენტრად. აქ, ტბეთში, აშოტ კუხის დროს მოღვაწეობდა განთქმული მწერალი სტეფანე მტბევარი, რომელსაც მოიხსენებს გიორგი მერჩულეც თავის ძეგლში. (იმავე მე-10 საუკუნეში ტბეთში მოღვაწეობს გამოჩენილი პოეტი-ჰიმნოგრაფი იოვანე მტბევარი). არაა ინტერესს მოკლებული აღნიშნვით, რომ სტეფანე მტბევარის ცნობილი ჰაგიოგრაფიულ-ისტორიული ნაწარმოები — მარტვილობა გობრონისი — აშოტ კუხის პირადი ინიციატივით ყოფილა დაწერილი: ნაწარმოების ზედწერილში თვით ავტორი აღნიშნავს, რომ ეს ძეგლი მან დაწერა „ბრძანებითა აშოტ ერისთავთა-ერისთავისათა“.

გიორგი მერჩულის ძეგლიდან ჩვენ ვგებულობთ, რომ აშოტ კუხი არა მხოლოდ მაშენებელი ყოფილა ტბეთისა, არამედ აშოტ კუხს დიდი მშენებლობა ჩაუტარებია აგრეთვე ძველი ქართული კულტურის მეორე ცნობილ ცენტრში, — ხანძთაში, სადაც მოღვაწეობდა გიორგი მერჩულე¹.

*

აშოტ კუხი უძეოდ გარდაიცვალა და მისი მემკვიდრე იყო მისი ძმისწული გურგენი. გიორგი მერჩულის ძეგლში აღნიშნულია, რომ ერისთავთ-ერისთავის აშოტის (კუხის) გარდაცვალების შემდეგ — „გურგენ, ძმისწული აშოტისა, დიდი იგი ჯელმწიფეა ფრიადთა ნათესავთაჲ [მრავალთა ერთა]... დაჯდა ერისთავთა-ერისთავთაჲ“².

მოღვაწეობა გურგენ ერისთავთ-ერისთავისა (რომელსაც შემდეგ „დიდი ერისთავთა-ერისთავისა“ ზედწოდება მიუღია), დღემდე სათანადოდ გაშუქებული არაა, სინამდვილეში კი გურგენ ერისთავთა-ერისთავი, როგორც ირკვევა, მეტად მნიშვნელოვანი ფიგურაა ქართველთა სამეფოს მოღვაწეთა შორის მე-10 საუკუნის პირველ ნახევარში.

თავდაპირველად აღსანიშნავია გიორგი მერჩულის დახასიათება გურგენ ერისთავთ-ერისთავისა. მართლაც, საკითხავია, რისთვის უწოდებს გიორგი მერჩულე გურგენ ერისთავთ-ერისთავს — „დიდი იგი ჯელმწიფეა ფრიადთა ნათესავთაჲ“. ე. ი. დიდი იგი ხელმწიფე მრავალთა ერთა, მრავალთა ტომთა? რით იყო გურგენი „დიდი ჯელმწიფე“? რომელ „ფრიადთა ნათესავთა“ მბრძანებელი იყო გურგენი?

გიორგი მერჩულის საისტორიო ცნობები აღბეჭდილია ხოლმე განსაკუთრებულის სიზუსტით და ცხადია გამოთქმა „დიდი იგი ჯელმწიფეა ფრიადთა ნათესავთაჲ“ — არ არის შემთხვევითი და უსაფუძვლოდ ნახმარი.

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 71—72.

² იხ. იქვე, გვ. 72.

რომ გიორგი მერჩულე არ აჭარბებს გურგენ ერისთავთა-ერისთავის დახასიათების დროს, ამას ადასტურებს მეორე ძეგლი იმავე ეპოქისა, სუმბატ დავითის-ძის ბაგრატიონთა საგვარეულო მატთანე; სუმბატ დავითის-ძის მატთანეში აღნიშნულია, რომ დიდმა ერისთავთ-ერისთავმა გურგენმა „უმეტესნი სიმკნენი და ბრძოლანი ქმნნა ყოველთა მამათა მისთასა და დაიმორჩილნა ყოველნი გარემოსნი“, ე. ი. ისეთი სიმხნე გამოიჩინა და ბრძოლები გადაიხადა, რომელთა სწორი არც ერთ მის წინაპარს (ე. ი. ბაგრატიონთა სახლის არც ერთ მეფე-მთავარს) არ მოუპოვებდნიაო, და დაიმორჩილა „ყოველნი გარემოსნი“, გარეშემო ქვეყნებიო¹.

საკითხავია, რომელი გარეშემო ქვეყნები დაუპყრია გურგენ ერისთავთ-ერისთავს, რომლის შედეგად იგი, გიორგი მერჩულის სიტყვის თანახმად, გამხდარა „დიდი იგი ჯელმწიფეა ფრიადთა ნათესავთაჲ“ (მრავალთა ერთა, მრავალთა ტომთა).

ამ საკითხს ნაწილობრივ უჭეი ეფინება ამავე ეპოქის მესამე ძეგლიდან, იოანე სომეხთა კათალიკოზის მატთანინდან.

ამ ძეგლის მიხედვით, რომელიც გურგენის მთავრობის დასაწყისს ეხება, ჩვენ ვგებულობთ, რომ გურგენს, ჯერ კიდევ თავისი მთავრობის პირველ წლებში, დაუპყრია სომხეთის სანაპიროები; მას შემოუერთებია მხარენი ტაშირისა, რომელიც ამ დროს სომხების მიერ იყო დაპყრული, შემოუერთებია აგრეთვე ტერიტორია ალბანეთის ტომებისა — უტის ქვეყანა (თანამედროვე განჯა-ყარაბაღის მხარე).

ეს ბრძოლები, რომლებიც უწარმოებია გურგენ ერისთავთ-ერისთავს, შემდეგ ვითარებაში იყო წარმოშობილი.

როგორც ცნობილია, მე-9 საუკუნის დასასრულს ახლად ჩამოყალიბებულმა სომეხთა სამეფომ სცადა გაეფართოებინა თავისი საზღვრები ჩრდილოეთისაკენ, საქართველოსა და ალბანეთის მიმართულებით. ამ დროს სომეხებმა შესძლეს დაეპირათ საქართველოსადმი კუთვნილი ტაშირის პროვინციები. სომეხეთმა შეიერთა აგრეთვე ალბანეთის მხარეები, მათ შორის უტის ქვეყანა.

საქართველოს პროვინციების დაპყრამ გამოიწვია საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის დიდი გამწვავება. თუ რამდენად გამწვავებული იყო ამ დროს სომეხ-ქართველთა ურთიერთობა, ეს შესაძლოა გავითვალისწინოთ ამ ეპოქის ძეგლის გობრონის მარტვილობის მიხედვით, რომელიც დაწერილია მე-10 საუკუნის დასაწყისში, 914—918 წლებში (დაწერილია ამასთან სწორედ შავშეთში, ე. ი. იმ მხარეში, რომელიც აშოტ კუხისა და გურგენ ერისთავთ-ერისთავის სამფლობელოს შეადგენდა).

როგორც მოხსენებული გვქონდა, 918 წელს, აშოტ კუხის გარდაცვალების შემდეგ, გურგენი დასვეს ერისთავთა-ერისთავად შავშეთ-არტაანისა და მიმდგომი მხარეებისა. გურგენის ეს სამფლობელო აღმოსავლეთის მხრით, არტაანისა და ჯავახეთის ხაზით, ემიჯნებოდა ტაშირის პროვინციებს, რომლებიც სომეხებს ჰქონდათ დაპყრული.

921—922 წლებში გურგენ ერისთავთა-ერისთავს დაუწყია ბრძოლა ტაში-

¹ იხ. სუმბატ დავითის-ძე, გვ. *580/350.

რის მხარეთა განსათავისუფლებლად. სომეხთა ისტორიკოსის იოანე კათალიკოზის ცნობების მიხედვით ირკვევა, რომ ამ დროს, 921 — 922 წლებში, გურგენს უკვე შეუერთებია ტაშირის მხარის ტერიტორიები, გარდა ზოგიერთი ციხეებისა, და ბრძოლა წარმოებდა ამ ცალკეული ციხეების აღებისათვის¹.

აპავე ხანებში გურგენ ერისთავთ-ერისთავს შემოუერთებია აგრეთვე ალბანეთის ტერიტორიები, უტის ქვეყანა (განჯა-ყარაბაღის მხარე), რომელიც სომეხებს ეჭირათ.

უტის ქვეყნის (განჯა-ყარაბაღის მხარის) შემოერთება საქართველოსთან შემდეგ ვითარებაში მომხდარა:

სომეხთა ისტორიკოსის იოანე კათალიკოზის ცნობებიდან ირკვევა, რომ მას შემდეგ, რაც გურგენ ერისთავთ-ერისთავი დამკვიდრებულა ტაშირის მხარეში, სომეხთს გასდგომია უტის ქვეყანა (განჯა-ყარაბაღის მხარე) და შეერთებია გურგენ ერისთავთ-ერისთავის სამფლობელოს. კერძოდ, გურგენს მიმხრობია უტის ქვეყნის უძლიერესი მთავარი ამრამი, რომელიც გამხდარა ვასალი გურგენ ერისთავთ-ერისთავისა. საქართველოს ძალა-უფლება უცნაოდ აგრეთვე ალბანეთის დანარჩენ მთავრებსაც. თანამედროვე სომეხთა ისტორიკოსი იოანე კათალიკოზი აღნიშნავს, რომ ალბანეთის ქვეყანა გურგენ ერისთავთ-ერისთავმა გადაიბირა, ჩამოაშორა სომეხთს და ალბანეთის ნახარაგები (მთავრები) თავის ვასალებად გახადა. ყველა ამ კუთხის (ალბანეთის ქვეყნის) ნახარაგობას თავისთან ალაშქრებდა და სომეხთიდან განდგომას მოუწოდებდა².

გურგენ ერისთავთ-ერისთავმა ალბანეთის ამ მხარეების — უტის ქვეყნის (განჯა-ყარაბაღის პროვინციების) საქართველოსთან შემოერთებით აღადგინა ის ძველი საზღვარი ქართველთა სამეფოსი, რომელიც აშოტ I-ის დროს არსებობდა³.

უტის ქვეყნის შემოერთება საქართველოსთან მომხდარა 922 წელს, გურგენ ერისთავთ-ერისთავის მთავრობის დასაწყისში.

ამის შემდეგ, 923 წელს, ქართველთა სამეფოს, როგორც ცნობილია, კონფლიქტი ჰქონდა ბიზანტიის იმპერიასთან არტანუჯის გამო, რაზედაც დაწვრილებით მოგვითხრობს კონსტანტინე პორფიროგენეტი.

აღსანიშნავია, რომ იმავე 923 წელს, მხოლოდ უფრო ადრე, ვიდრე დაიწყებოდა ეს კონფლიქტი, ბიზანტიის იმპერატორმა გურგენ ერისთავთ-ერისთავს მიუბოძა მაგისტროსის ხარისხი, რაც დიდ პატივად ითვლებოდა. მაგრამ, მიუხედავად ამ კეთილგანწყობილებისა, რომელიც ბიზანტიის იმპერატორმა გამოხატა ამ აქტით, გურგენ ერისთავთ-ერისთავი არა თუ დარიდებია იმპერატორის წყენას, არამედ, პირიქით, სწორედ გურგენ ერისთავთ-ერისთავი ყოფილა მთავარი ორგანიზატორი იმ დიდი დემონსტრაციისა, რომელიც მოეწყო ქართველთა სამეფოში ბიზანტიის წინააღმდეგ. როგორც ამის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი, ამ დემონსტრაციამ უკან დაახევინა ბიზანტიას; იმის შიშით, რომ ქართველთა სამეფოს ომი არ დაეწყო ბიზანტიასთან, ბიზანტიელებმა უკან გაიყვანეს არტანუჯიდან თავისი ჯარი.

¹ იხ. იოანე კათალიკოზი (დრასხანა ერტელი), 1853 წ., გვ. 171—172.

² იხ. იქვე, გვ. 172—173.

³ იხ. ზემოთ, გვ. 42, 50—52.

ასეთია ის ცნობები, რომელთაც გადმოგვცემენ გურგენ ერისთავთ-ერისთავის შესახებ თანამედროვე უცხოელი ავტორები იოანე კათალიკოზი და კონსტანტინე პორფიროგენეტი. ამ ცნობების მიხედვით გურგენ ერისთავთ-ერისთავი დიდად ენერგიული, დიდი მასშტაბის სახელმწიფო მოღვაწე ყოფილა, რომელსაც, როგორც ირკვევა, მნიშვნელოვნად გაუფართოვებია ქართველთა სამეფოს ტერიტორია და მისი საზღვრები განჯა-ყარაბაღის მხარემდე მიუტანია. ეს ცნობები, როგორც ვხედავთ, ეთანხმება და ამართლებს გურგენ ერისთავთ-ერისთავის იმ დახასიათებას, რომელიც წარმოდგენილია გიორგი მერჩულის ძეგლში და სუმბატ დავითის-ძის ქრონიკაში.

6

სია ჭართველთა სამეფოს მეთაურთა — მეფეთა და კურაპალატთა
მე-9 საუკუნის დასაწყისიდან — მე-11 საუკუნის დასაწყისამდე

(გიორგი მერჩულის ძეგლისა და სხვა საისტორიო წყაროების
ჩვენებათა მიხედვით)

გიორგი მერჩულის თხზულებაში წარმოდგენილი ქართველთა სამეფოს შესახებ ცნობების განხილვის დასასრულს მოგვყავს აქ სია ქართველთა სამეფოს მეთაურთა — მეფეთა და კურაპალატთა, დაწყებული ქართველთა სამეფოს აღდგენის დროიდან მე-9 საუკუნის დასაწყისში, ვიდრე მე-10—11 საუკუნეთა მიჯნამდე. როდესაც, ბაგრატ III-ის დროს, საქართველოს სამეფო-სამთავრონი გაერთიანდნენ სრულიად საქართველოს სახელმწიფოს სახით.

ამ სიის მოყვანა საჭიროდ მიგვაჩნია კერძოდ იმის გამო, რომ არსებული ნუსხა, მიღებული ქართულ ისტორიოგრაფიაში, არ არის ზუსტი.

შეფარდება ყველა იმ ჩვენებათა, რომელთაც შეიცავს გიორგი მერჩულის თხზულება (— უძველესი ქართულ საისტორიო ძეგლთა შორის, რომლებიც ასახავენ ამ ეპოქას), სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, მათიანე ქართლისა და სხვა ქართული საისტორიო წყაროები და მასალები, აგრეთვე უცხოური წყაროები, გვაძლევს საშუალებას აღვადგინოთ შემდეგი ნუსხა ქართველთა სამეფოს მეთაურთა დასახელებულ პერიოდში.

1. აშოტ I დიდი (ძე ადარნერსესი)

ა. ქართლის ერისმთავარი

VIII საუკუნის ბოლოდან — 809 წლამდე.

ბ. ქართველთა მეფე და კურაპალატი

809/813—826 წ.წ. (1)

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 32, 38—41, 44—45, 61—63, 103—107; დანარჩენი წყაროები მითითებულია ზემოთ, გამოკვლევაში.

2. **ბაგრატ I** (ძე აშოტ I-ისა), ქართველთა მეფე და კურაპალატი 826—876 წ.წ. ⁽²⁾
 თანამმართველნი:
 2-ა. **ადარნერსე ხელმწიფე** (ძე აშოტ I-ისა) 826—867/9 წ.წ. ⁽³⁾
 2-ბ. **გუარამ მამფალი** (ძე აშოტ I-ისა) 826—882 წ.წ. ⁽⁴⁾
3. **დავით I** (ძე ბაგრატ I-ისა), ქართველთა მეფე და კურაპალატი 876—881 წ.წ. ⁽⁵⁾
4. **ადარნერსე I** (ძე დავით I-ისა), ქართველთა მეფე და კურაპალატი (881) 888—923 წ.წ. ⁽⁶⁾
 ა. მემკვიდრე (მცირეწლოვანობის დროს) 881 წლიდან;
 ბ. მეფედ დადგენილ იქმნა 888 წელს;
 გ. კურაპალატად დადგენილ იქმნა 891 წლის შემდეგ.
 თანამმართველნი:
 4-ა. **აშოტ** (ძე ბაგრატ I-ისა), რეგენტი (მეფის ტიტულით) 881—885 წ.წ. ⁽⁷⁾
 4-ბ. **გურგენ I** (ძე ადარნერსე I-ისა), ქართველთა კურაპალატი 881—891 წ.წ. ⁽⁸⁾
5. **დავით II** (ძე ადარნერსე I-ისა), ქართველთა მეფე 923—937 წ.წ. ⁽⁹⁾
 5-ა. **ბაგრატ მაგისტროსი**, (ძე ადარნერსე I-ისა), მეფედ წოდებული 937—945 წ.წ. ⁽¹⁰⁾
 (ბაგრატ მაგისტროსს, მეფედ წოდებულს, ვერ მიუღია საერთაშორისო ცნობა და მეფის ტიტული ვერ დაუმკვიდრებია).

² იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 32, 41, 44, 46, 61—63, 65—66, 67—70, 71, 115, 117, 118; სუმბატ დავითის-ძის მატიაწე, გვ. *576—577/345—346; მატიაწე ქართლისა, გვ. *443—446/220—223.

³ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 32, 41, 44, 46, 61, 67—70, 71, 107—109; სუმბატ დავითის-ძე გვ. *576/345—346; მატიაწე ქართლისა, გვ. *445/223.

⁴ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 32, 41, 44, 46, 61, 67—70, 89—96; სუმბატ დავითის-ძე გვ. 576—577/345—347; მატიაწე ქართლისა, გვ. *444—447/222—225.

⁵ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 71; სუმბატ დავითის-ძის მატიაწე გვ. *577/346—347; მატიაწე ქართლისა გვ. *446—447/224; ჰადიშის ოთხთავის ანდერძი (МАК, XIV, გვ. 15, საიდანაც დასტურდება, რომ დავით I, კურაპალატის ტიტულითან ერთად, მეფის ტიტულს ატარებდა).

⁶ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 133; სუმბატ დავითის-ძის მატიაწე გვ. *577—579/347—349; მატიაწე ქართლისა გვ. *447—448/225; ჰადიშის ოთხთავის ანდერძი. უცხოური წყაროები: კონსტანტინე პორფიროგენეტი op. cit., თავი 45 და იოანე კათალიკოხის (დრასხანაკერტელის) მატიაწე გვ. 80 და შემდგომნი.

⁷ იხ. სუმბატ დავითის-ძის მატიაწე, გვ. *577/347, მატიაწე ქართლისა გვ. *447/224; ჰადიშის ოთხთავის ანდერძი (საიდანაც დასტურდება, რომ აშოტს, როგორც რეგენტს, მიემართებოდა მეფის ტიტული).

⁸ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 71, 109; სუმბატ დავითის-ძის მატიაწე, გვ. *576—579/346—348; მატიაწე ქართლისა გვ. *447—448/225.

⁹ იხ. სუმბატ დავითის-ძის მატიაწე, გვ. 579—580/349—350; კონსტანტინე პორფიროგენეტი, op. cit., თავი 46.

¹⁰ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 138; სუმბატ დავითის-ძე გვ. *580/349—350; კონსტანტინე პორფიროგენეტი, op. cit., თავები 45, 49; იშხანის საფრესკო წარწერა (იხ. აგრეთვე განმარტება სიის ბოლოში უმეფობის დროის შესახებ).

5-ბ. აშოტ II (ძე ადარნერსე I-ისა),
ქართველთა კურაპალატი

(923) 937—954 წ.წ.⁽¹¹⁾

(აშოტ II 923—937 წლებში იყო თანამმართველი დავით I-ისა ქართველთა კურაპალატის ტიტულით; 937—945 წლებში იყო მეთაური სახელმწიფოსი, ქართველთა კურაპალატის ტიტულით, ბაგრატ მაგისტროსთან ერთად. 945—954 წლებში იგი ერთპიროვნული მეთაურია სახელმწიფოსი, აგრეთვე ქართველთა კურაპალატის ტიტულით. 937—954 წლებში მეფობის ინსტიტუტი გაუქმებული იყო).

6. სუმბატ I (ძე ადარნერსე I-ისა) ქართველთა
მეფე და კურაპალატი

954—958 წ.წ.⁽¹²⁾

7. ბაგრატ II, რეგენად წოდებული (ძე სუმბატ
I-ისა), ქართველთა მეფე
თანამმართველნი:

958—994 წ.წ.⁽¹³⁾

7-ა. ადარნერსე II (ძე ბაგრატ მაგისტროსისა),
ქართველთა კურაპალატი

958—961 წ.წ.⁽¹⁴⁾

7-ბ. ადარნერსე III (ძე სუმბატ I-ისა),
ქართველთა კურაპალატი

961—983 წ.წ.⁽¹⁵⁾

7-გ. დავით III დიდი (ძე ადარნერსე II-ისა),
ქართველთა კურაპალატი, მოურავი
ქართველთა სამეფოსი, მეფე იმიერი
ტაოსი და აღმოსავლეთის მხარეთა

(961) 978—1001 წ.წ.⁽¹⁶⁾

ა. მიიღო მაგისტროსის ტიტული

961 წ.

ბ. მფლობელი იმიერი ტაოსი

961/966 წლებიდან.

გ. მიიღო კურაპალატობა და შემოიერთა

ბიზანტიიდან აღმოსავლეთის მხარენი

978 წ.

¹¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 138; სუმბატ დავითის-ძის მატთანე გვ. *580—581/349—350; კონსტანტინე პორფიროგენეტი, op. cit., თავები 45, 46.

¹² იხ. სუმბატ დავითის-ძის მატთანე, გვ. *580—581/349—350; დოლისყანის წარწერები (იხ. 6. მარი, TP. VII, გვ. 184—185). სუმბატ I, ვიდრე იგი 954 წელს მეფის და კურაპალატის ტიტულს მიიღებდა, ამაზე ადრე, 941—954 წლებში, ერისთავთ-ერისთავის ტიტულს ატარებდა. გიორგი მერჩულის თხზულებაში, 950 წელს, სუმბატ I მოიხსენება ერისთავთ-ერისთავად, იხ. გვ. 138;

¹³ იხ. სუმბატ დავითის-ძის მატთანე, გვ. *581—582/350—351; მატთანე ქართლისა გვ. *466/240—241; სტეფანოს ტარონელის (ასოლიკის) მატთანე, გვ. 252, 267, 270.

¹⁴ იხ. სუმბატ დავითის-ძის მატთანე, გვ. *580—581/350—351; ადარნერსე II, ვიდრე იგი 958 წელს კურაპალატის ტიტულს მიიღებდა, ამაზე ადრე, 945—958 წლებში, მაგისტროსის ტიტულს ატარებდა; გიორგი მერჩულის თხზულებაში, 950 წელს, ადარნერსე II მოიხსენება მაგისტროსის ტიტულით, იხ. გვ. 138; იხ. აგრეთვე კონსტანტინე პორფიროგენეტი, op. cit., თავი 45.

¹⁵ იხ. სუმბატ დავითის-ძის მატთანე, გვ. *581—582/351.

¹⁶ ძირითადი ქართული წყაროები: მატთანე ქართლისა (გვ. *459—467/235—241); სუმბატ დავითის ძის მატთანე (გვ. *581—582/351—352); ცხოვრება იოანე და ეფთვიმ მთაწმიდელთა (1946 წ., გვ. 15—20, 25, 28).—უცხოური წყაროები: სტეფანოს ტარონელი (ასოლიკი), არისტაკეს ლასტივერტელი, მათე ედესელი, კედრენე, ხონარა, იაპია ანტიოქიელი.

8. გურგენ I (ძე ბაგრატ II-ისა), ქართველთა მეფეთა მეფე (975) 994—1008 წ.წ.⁽¹⁷⁾
9. ბაგრატ III (ძე გურგენ II-ისა) მეფე სრულიად საქართველოსი, აფხაზთა მეფე, ქართველთა მეფე და კურაპალატი (975) 978—1014 წ.წ.⁽¹⁸⁾
ა. მემკვიდრე მფლობელი ქართლისა	975 წლიდან
ბ. მეფე აფხაზეთისა	978 წლიდან
გ. მიიღო ქართველთა კურაპალატის ტიტული	1001 წელს
დ. მიიღო ქართველთა მეფის ტიტული	1008 წელს
ე. საქართველოს გაერთიანება დამთავრდა კახეთ-ჰერეთის შემოერთებით	1010 წლის ახლო.

*

მოყვანილი სიის გამო ჩვენ აქ შევჩერდებით ერთ საკითხზე, — მეფობის ინსტიტუტის დროებით შეჩერებაზე, — რასაც ადგილი ჰქონია შერთე საქუჩნის მეორე მესაჰედში, 937—954 წლებში, აშოტ II ქართველთა კურაპალატის დროს, და რასაც შუქი ეფინება გიორგი მერჩულის ძეგლიდან.

გიორგი მერჩულე, როგორც აღნიშნული გვქონდა, იყო თანამედროვე აშოტ II ქართველთა კურაპალატისა; თხზულება გიორგი მერჩულისა — ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა — დაწერილია აშოტ II-ის კურაპალატობის დროს, 950 წელს.

გიორგი მერჩულე თავის თხზულებაში აშოტ II კურაპალატს უწოდებს არა მეფეს, არამედ მთავარს.

გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების უკანასკნელ თავში გიორგი მერჩულეს ჩამოთვლილი ჰყავს თავისი თანამედროვე მფლობელი და ხელისუფალი, როგორც ქართველთა სამეფოსი (იბერიისა), ისე აფხაზეთისა (დასავლეთ საქართველოსი); სახელდობრ, გიორგი მერჩულე აქ აღნიშნავს, რომ მისი თხზულება დაიწერა 950 წელს —

„ქართველთა ზედა მთავრობასა აშოტ კურაპალატისასა, ძისა ადარნერსე ქართველთა მეფისასა, აფხაზთა ზედა მეფობასა გიორგისსა, ძისა კონსტანტი მეფისასა, ერისთავთ-ერისთვობასა სუმბატისსა, ძისა ადარნერსე მეფისასა, მაგისტროსობასა ადარნერსეხსსა, ძისა ბაგრატ მაგისტროსისასა, ერისთვობასა სუმბატისსა, ძისა დავით მაჰფლისასა“¹.

¹⁷ იხ. მატიაწე ქართლისა, გვ. *461—468/236—242; სუმბატ დავითის-ძის მატიაწე, გვ. *582/351—352; სტეფანოს ტარონელის (ასოლიკის) მატიაწე, გვ. 250, 270, 276, 278—9; არისტაკეს ლასტივერტელი (1912 წ.), გვ. 5, 23.

¹⁸ ძირითადი ქართული წყაროები: მატიაწე ქართლისა (გვ. *461—473/236—246), სუმბატ დავითის-ძის მატიაწე, (გვ. *582—584/351—353), დივანი აფხაზთა მეფეთა („ძველი საქართველო“, 1913 წ., გვ. 21—22). — უცხოური წყაროები: სტეფანოს ტარონელი (ასოლიკი) (გვ. 252, 276), არისტაკეს ლასტივერტელი (გვ. 5, 7).

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 137—138.

ამრიგად, ამ ჩამოთვლისას გიორგი მერჩულე პირველად მოიხსენებს ქართველთა სახელმწიფოს (იბერიის) მეთაურს, რომელსაც მიემართება ტიტული მთავრისა; შემდეგ მოხსენებულია აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) სახელმწიფოს მეთაური, რომელსაც მიემართება ტიტული მეფისა; შემდეგ კი ჩამოთვლილი არიან ქართველთა სახელმწიფოს (იბერიის) უმაღლესი ხელისუფალნი — ერისთავთ-ერისთავი, მაგისტროსი და ერისთავი.

აქ საჭიროა ხაზი გავუსვათ იმ გარემოებას, რომ გიორგი მერჩულის თხზულებაში მფლობელი მეფე-მთავრებისა და ხელისუფლების ტიტულატურის აღნიშვნის დროს ზუსტად არის დაცული ოფიციალური პოლიტიკური ტერმინოლოგია; იგი არ ხმარობს ამ ტიტულებს ad maiorem gloriam, არამედ ისტორიკოსის სრული ზედმიწევნილობით იგი იცავს ოფიციალურად მიღებულ ტიტულატურას.

ეს ჩანს კერძოდ ზემოთმოყვანილი ტექსტიდანაც.

გიორგი მერჩულე, როგორც ვნახეთ, პირველად მოიხსენებს იბერიის სახელმწიფოს მეთაურს, იმის გამო, რომ იგი მისი ქვეყნის ხელმწიფეა, ხოლო მეორედ აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) ხელმწიფეს; მაგრამ ამავე დროს იგი პირველს უწოდებს მთავრს, ხოლო მეორეს მეფეს. აშკარაა ამის მიხედვით, რომ იბერიის სახელმწიფოს მეთაურს ამ დროს მეფის ტიტული არ ჰქონია.

აღსანიშნავია ამავე დროს ისიც, რომ გიორგი მერჩულე მეფის ტიტულით მოიხსენებს იბერიის სახელმწიფოს წინანდელ მეთაურთ, კერძოდ, აშოტ II კურაპალატის მამას ადარნერსე მეფეს (იხ. ზემოთ, აქვე მოყვანილ სიაში). ასევე გიორგი მერჩულის თხზულებაში ამავე მეფის ტიტულით მოიხსენებიან იბერიის სახელმწიფოს მეთაურნი მე-9 საუკუნისა: აშოტ I დიდი (809—826 წ.) და ბაგრატ I (826—872 წ.)

ამრიგად, გიორგი მერჩულის ტექსტის მიხედვით სრულიად უდავოდ ირკვევა, რომ მისი დროის იბერიის სახელმწიფოს მეთაური აშოტ II კურაპალატი აღარ ატარებდა ტიტულს „მეფე“, არამედ იგი ყოფილა „მთავარი“-ს რანგის მფლობელი; მეფობის ინსტიტუტის მოქმედება ამ დროს შეჩერებული ყოფილა.

საკითხავია ამის შემდეგ, ჰქონდა თუ არა ადგილი მეფობის ინსტიტუტის მოქმედების შეჩერებას სხვა დროსაც იბერიაში და რით იყო ეს გამოწვეული.

წყაროების შესწავლიდან ირკვევა, რომ ასეთ ფაქტს მხოლოდ ორგზის ჰქონია ადგილი მე-9—10 საუკუნის განმავლობაში:

პირველად მე-9 საუკუნის ოთხმოციან წლებში, ხანმოკლე დროის მანძილზე, დავით I-ის მოკვლის შემდეგ — ადარნერსე I-ის გამეფებამდე;

მეორედ, მე-10 საუკუნეში, აშოტ II კურაპალატის დროს 937 წლიდან 954 წლამდე.

პირველ შემთხვევაში, ე. ი. მე-9 საუკუნის 80-იან წლებში, მეფობის ინსტიტუტის დროებითი შეჩერება გამოწვეული იყო შინაგანი არეულობით, რომელსაც ადგილი ჰქონდა იბერიაში, და მემკვიდრის ადარნერსეს მცირეწლოვანობით.

რაც შეეხება მეორე შემთხვევას, მეფობის ინსტიტუტის შეჩერებას მათვე საუკუნეში, აშოტ II კურაპალატის დროს, 937—954 წლების მანძილზე, ამას,

როგორც ირკვევა, სულ სხვა მიზეზები ჰქონდა; იგი გამოწვეული ყოფილა ბიზანტიისა და ქართველთა სამეფოს პილიტიკური ურთიერთობის გართულებით, მეფობის ინსტიტუტის შეჩერება ბიზანტიის ინტრიგების მეოხებით მომხდარა.

როგორც ირკვევა, მეფობის ხარისხის მისაღებად სახელმწიფოს მეთაურის მიერ არ იყო საკმარისი მართო თვით-ალიარება მეფედ; იმისათვის რომ მეფედ არჩეულს ოფიციალურად განემტკიცებინა ეს თავისი ტიტული, მას უნდა მიეღო საერთაშორისო ცნობა მეზობელი ქვეყნებისაგან და პირველ რიგში, ცხადია, ბიზანტიისაგან. მეფედ ცნობა ეს იყო არა უბრალოდ ტიტულატურის საკითხი, არამედ ეს იყო ამავე დროს ქვეყნის სუვერენიტეტისა და დამოუკიდებლობის ცნობის საკითხი.

ხოლო მე-10 საუკუნის ოციანი წლებიდან მოკიდებული ვიდრე ორმოცდაათიან წლებამდე ქართველთა სამეფოსა და ბიზანტიის შორის გამწვავებული ურთიერთობა არსებობდა ჯერ არტანუჯის კონფლიქტის გამო, ხოლო შემდეგ არაბთაგან დაპყრობილი „აღმოსავლეთის ქვეყნების“ (თეოდოსიოპოლისა და მიმდგომი მხარეების) კუთვნილების საკითხის გამო. მდგომარეობა იმდენად გართულებული იყო, რომ საქმე ომის მუქარამდისაც კი მიდიოდა.

როგორც ცნობილია, პირველ კონფლიქტში ქართველთა სამეფომ გაიმარჯვა. მეორე კონფლიქტშიც გამარჯვება ნაწილობრივ აგრეთვე ქართველთა სამეფოს ხვდა, რამდენადაც ქართველთა სამეფომ მიიღო ნაწილი სადაო ქვეყნებისა არაქსის ხეობაში, — ჩრდილო ბასიანი.

სწორედ ამ ხანებში, როდესაც დაწყებული იყო ეს მეორე კონფლიქტი „აღმოსავლეთის ქვეყნების“ გამო და მდგომარეობა თანდათან რთულდებოდა, 937 წელს გარდაიცვალა უძეოდ ქართველთა მეფე დავით I (რომლის თანამმართველი იყო აშოტ II კურაპალატი). მემკვიდრეობის წესით მეფის ხარისხი უნდა მიეღო მის მომდევნო ძმას ბაგრატ მაგისტროსს.

როგორც ირკვევა, ბაგრატ მაგისტროსს მიუღია კიდევ მეფის ტიტული. რომ ბაგრატ მაგისტროსს, ძმის გარდაცვალების შემდეგ, მეფის ტიტული მიუღია, ამას დოკუმენტალურად ადასტურებს საფრესკო წარწერა განთქმული იშხანის ტაძრისა. იშხანის ტაძარში დაცულია საფრესკო მხატვრობა ბაგრატ მაგისტროსის დროისა; თვით ბაგრატ მაგისტროსის საფრესკო გამოსახულებას თან ახლავს შემდეგი წარწერა მე-10 საუკუნის ასომთავრულით:

„ბაგრატ მაგისტროსი, ქართველთა მეფე“¹.

მაგრამ ბაგრატ მაგისტროსს ვეღარ დაუმკვიდრებია საბრლოოდ ეს ტიტული ქართველთა მეფისა.

როგორც აღენიშნეთ, მეფის ტიტულის დამკვიდრებისათვის საჭირო იყო საერთაშორისო ცნობა მეზობელი ქვეყნებისაგან და პირველ რიგში აღმოსავლეთის ქრისტიანული მსოფლიოს მთავარი ქვეყნის ბიზანტიისაგან. ხოლო რაკი ამ დროს ურთიერთობა ბიზანტიასა და იბერიას შორის ასე გამწვავებული იყო, ცხადია ბიზანტია შეეცდებოდა, რათა ბაგრატ მაგისტროსს, რო-

¹ წარწერა გადმოღებულია აკადემიკოს ე. თაყაიშვილის მიერ 1917 წელს თურქეთის საქართველოში მოგზაურობის დროს. წარწერის პირის გადმოცემისათვის პატივცემულ ზეცნიერს მადლობას მოგახსენებთ.

გორც ქართველთა მეფეს, არ მიეღო ასეთი ცნობა. (რომ თვით ბიზანტია ამ გამწვავებულ ჟრთიერთობის გამო აღარ სცნობდა იბერიის სახელმწიფოს მეთაურს, როგორც მეფის რანგის მქონე ხელმწიფეს, ეს დასტურდება სწორედ ამ ეპოქის ბიზანტიური ძეგლიდან, კონსტანტინე პორფიროგენეტის თხზულებიდან, სადაც იბერიის ხელმწიფეს მიემართება ტიტული მთავრისა და არა მეფისა).

ასეთ პირობებში ბაგრატ მაგისტროსს ველარ მიუღია საერთაშორისო ცნობა, როგორც ქართველთა მეფეს, ვერ დაუმკვიდრებია მეფის ხარისხი.

ამრიგად, ბიზანტიამ ამით აიღო რევანში იმ პოლიტიკურ დამარცხებათა გამო, რომელიც მან, იბერიასთან ჟრთიერთობის დროს, სხვა საკითხებში განიცადა.

რომ ბაგრატ მაგისტროსს ველარ დაუმკვიდრებია ქართველთა მეფის ხარისხი, — ამას ადასტურებს გიორგი მერჩულის ძეგლი. გიორგი მერჩულის თხზულებაში ბაგრატს არ მიემართება ტიტული „ქართველთა მეფე“; იგი მოიხსენება მხოლოდ როგორც მაგისტროსი, მეფის ტიტულის გარეშე (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 138).

სხვათა შორის ამ მაგალითის მიხედვითაც კარგად ჩანს, თუ როგორი სიზუსტით არის აღბეჭდილი გიორგი მერჩულის ცნობები, თუ როგორ პრეციზულ ზედმიწევნილობას იჩენს ამ მხრივ ჩვენი ავტორი, როგორც ისტორიკოსი.

945 წელს გარდაიცვალა ბაგრატ მაგისტროსი. მას შემდეგ, მემკვიდრეობის წესით, მეფის ხარისხი უნდა მიეღო მის მომდევნო ძმას აშოტ II-ს, ქართველთა კურაპალატს.

მაგრამ როგორც მოვიხსენეთ, და როგორც ეს დასტურდება გიორგი მერჩულის ძეგლიდან, აშოტ II-ს აგრეთვე ვერ დაუმკვიდრებია ქართველთა მეფის ხარისხი იმავე მიზეზების გამო. აშოტ II რჩება სახელმწიფოს მეთაურად „ქართველთა კურაპალატი“-ს ტიტულით, მხოლოდ როგორც არა მეფე, არამედ როგორც მთავრის რანგის ხელმწიფე.

მეფობა აღდგენილ იქმნა აშოტ II კურაპალატის შემდეგ, მისი მემკვიდრის სუმბატ I კურაპალატის დროს (954—958 წ.წ.), როგორც ეს დასტურდება დოლისყანის წარწერიდან.

ამის შემდეგ ქართველთა სამეფოს მეთაურნი მუდამ ატარებდნენ ამ ტიტულს: „ქართველთა მეფე“ (აგრეთვე „ქართველთა მეფეთ-მეფე“). სუმბატ I-ის მემკვიდრეა ბაგრატ II, ქართველთა მეფე (958—994 წ.); მას მოსდევს გურგენ I ქართველთა მეფეთ-მეფე (994—1008 წ.); ხოლო ამ უკანასკნელის მემკვიდრეა ბაგრატ III, რომლის დროსაც მოხდა გაერთიანება საქართველოს სამეფო-სამთავროებისა ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს სახით და დაიწყო ახალი ერა ქართული სახელმწიფოებრივობისა.

ასეთია ისტორია უმეფობისა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ქართველთა სახელმწიფოში მე-10 საუკუნის მეორე მესამედში, 937—954 წლებს შორის.

ჩვენ ამით დავასრულებთ შედარებითს განხილვას გიორგი მერჩულისა და მისი ეპოქის სხვა საისტორიო წყაროების ცნობებისას ქართველთა სამეფოს შესახებ.

წარმოდგენილმა მასალებმა ჩვენ მოგვცა საფუძველი არსებითად გადაგვესინჯა ის შეხედულებანი, რომლებიც დღემდე მიღებული იყო საისტორიო მეცნიერებაში ქართველთა სამეფოს (იბერიის) მე-9—10 საუკუნეთა ისტორიის მთელ რიგ ძირითად საკითხთა გამო.

ეს შემცდარი შეხედულებანი, რომლებიც დღემდე მიღებულია საისტორიო მეცნიერებაში, შემუშავებული იყო მეტ წილად უფრო ადრე, ვიდრე გიორგი მერჩულის თხზულება აღმოჩენილი და გამოქვეყნებული იქნებოდა. გიორგი მერჩულის თხზულების აღმოჩენის შემდეგ ეს საკითხები აღარ ყოფილა ახლებურად განხილული, შეფარდებით ახალ მასალებთან.

ამ შემცდარ შეხედულებათა შორის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია შემცდარი შეხედულება ქართველთა სამეფოს აღდგენის დროის შესახებ.

სახელდობრ, საისტორიო მეცნიერებაში დღემდე შემდეგი შეხედულებანი იყო მიღებული დამოუკიდებელი სახელმწიფოების — „სამეფოების“ — აღდგენის შესახებ ცენტრალურ და სამხრეთ კავკასიაში — იბერიაში („ქართლში“) და სომხეთში.

„სამეფოს“ აღდგენა, მიღებული შეხედულების თანახმად, ვითომც პირველად მოხდა სომხეთში მე-9 საუკუნის მეორე ნახევარში (885 წელს), ხოლო „ქართველთა სამეფო“ (იბერიის სამეფო) ვითომც აღდგენილ იქმნა ამის შემდეგ, მომდევნო წლებში (888 წელს).

რომ სომხეთში მეფობის აღდგენა მართლაც მე-9 საუკუნის მეორე ნახევარში მოხდა, ეს ცნობილი ისტორიული ფაქტია, დამოწმებული საისტორიო წყაროებით.

ხოლო რაც შეეხება შეხედულებას, თითქოს „ქართველთა სამეფო“-ს აღდგენაც აგრეთვე მომხდარიყოს მე-9 საუკუნის მეორე ნახევარში, სომხეთის სამეფოს აღდგენის შემდეგ, — ეს არ შეეფერება სინამდვილეს.

საისტორიო წყაროების განხილვიდან გამოირკვა, რომ იბერიის დამოუკიდებლობის — „ქართველთა სამეფო“-ს აღდგენის პირველ ცდას ადგილი ჰქონია ჯერ კიდევ მე-8 საუკუნეში, როდესაც არჩილ II-ის დროს, ხანმოკლე დროის მანძილზე, აღდგენილ იქმნა „მეფობა ქართლისა“.

ხოლო მკვიდრად და საბოლოოდ „ქართველთა სამეფო“-ს აღდგენა მომხდარა მე-9 საუკუნის დასაწყისში აშოტ I დიდის დროს, 809/813—826 წლებში. ამას ადასტურებს, როგორც ვნახეთ, გიორგი მერჩულის თხზულება, უძველესი ქართულ საისტორიო ძეგლთა შორის, რომლებიც ასახავენ ამ ეპოქას; ამასვე ეთანხმება აგრეთვე, როგორც გამოირკვა, სხვა საისტორიო წყაროებიც ამავე ეპოქისა¹.

¹ ამ საკითხზე იხ. აგრეთვე სპეციალურ ექსკურსში (დამატებანი), სადაც მოცემული გვაქვს განხილვა არსებულ მცდარ შეხედულებათა.

ჩვენ აქ აღარ ჩამოვთვლით დანარჩენ მცდარ შეხედულებებს, რომლებიც დღემდე მიღებული იყო ქართველთა სამეფოს ისტორიის სხვა საკვანძო საკითხთა გამო, რამდენადაც ეს საკითხები გაშუქებულია ამ გამოკვლევის მანძილზე. ასე, როგორც გამოირკვა, დღემდე არ ყოფილა სწორად აღდგენილი სურათი იმისა, თუ რა კონკრეტულ ვითარებაში ჩაეყარა საფუძველი და სწარმოებდა მშენებლობა იბერიის ამ განახლებული სამეფოსი, კერძოდ, არ ყოფილა გათვალისწინებული პერიპეტივები იმ დიდი და ხანგრძლივი ბრძოლისა, რომელიც ქართველ ხალხს უწარმოებია ქართველთა სამეფოს დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის.

აქ დამატებით საჭიროდ მიგვაჩნია მხოლოდ ხაზი გავუსვათ ერთ შეცდომას, რომელიც ეხება იბერიის სახელმწიფოს, „ქართველთა სამეფო“-ს თვით სახელწოდებას.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამ სახელმწიფოს, რომელიც ჩამოყალიბდა აშოტ I დიდის დროს მე-9 საუკუნის დასაწყისში, უწოდებენ „ტაო-კლარჯეთს“, „ტაო-კლარჯეთის სამთავროს“.

ამ სახელწოდებაში „ტაო-კლარჯეთის სამთავრო“ ორნაირი შეცდომაა.

ჯერ ერთი, აშოტ I დიდის დროს შექმნილი სახელმწიფო, როგორც გამოირკვა, ეს იყო არა სამთავრო, არამედ „სამეფო“, ე. ი. დამოუკიდებელი სუვერენული სახელმწიფო.

ხოლო მეორე არანაკლები მძიმე შეცდომა—ეს არის თვით სახელწოდება „ტაო-კლარჯეთი“.

აშოტ I-ის დროს მოხდა აღდგენა იბერიის დამოუკიდებლობისა. ამ დროს დაარსებულ იქმნა არა რომელიმე პროვინციული სამფლობელო, ტაო-კლარჯეთის სამთავრო, არამედ აღდგენილ იქმნა, — ძველი მემატიანის გამოთქმა რომ გაეიმეოროთ, — „მეფობა ქართლისა“, აღდგენილ იქმნა სახელმწიფო იბერია („ქართლი“ ძველი გაგებით), ანუ „ქართველთა სამეფო“. ამიტომ არის, რომ ამ სახელმწიფოს მეთაურნი ოფიციალურად ატარებენ ტიტულს: „ქართველთა მეფე“, „ქართველთა კურაპალატი“ (და არა „ტაო-კლარჯეთი“-ს მეფე ან კურაპალატი).

ამრიგად, ამ სახელწოდებაში „ქართველთა სამეფო“ ღრმა პოლიტიკური შინაარსია ჩადებული და შენაცვლება ამ ზოგადი სახელწოდებისა „ქართველთა სამეფო“ ვიწრო პროვინციული ტერმინით — „ტაო-კლარჯეთი“ — საქმის ვითარებას არასწორად წარმოგვიდგენს.

სახელწოდება „ტაო-კლარჯეთი“ არაა ამ შემთხვევაში გამართლებული არა მარტო პოლიტიკურად; იგი არაა აგრეთვე გამართლებული ამ ფეოდალური სახელმწიფო ერთეულის ტერიტორიული მოცულობის მიხედვითაც.

„ქართველთა სამეფო“-ს ფარგლებში მისი აღდგენის პირველ პერიოდში, აშოტ I დიდის დროს, როგორც გამოირკვა, გაერთიანებული იყო ძველი იბერიის მთავარი ნაწილები: მე სხეთის ანუ ზემო-ქართლის მხარეები (სახელდობრ, პროვინციები: სამცხე, ჯავახეთი, არტან-კოლა, შავშეთი, აჭარა, ნიგალი, კლარჯეთი, ტაონი, სპერი) და საკუთრივ ქართლის მხარეები (შიდა ქართლი, ქვემო ქართლი, ლიხის-იმერი ქართლი).

ამიტომაც, თუ ჩვენ გამოვალთ ამ სახელმწიფოებრივი ერთეულის ტერიტორიული მოცულობიდან, მას უნდა ვუწოდოთ ქართლ-მესხეთის (ან მესხეთ-ქართლის) ფეოდალური სახელმწიფო; ხოლო თუ ჩვენ ისტორიული ტერიტორიის ფარგლებში დავრჩებით, მას უნდა ვუწოდოთ იბერიის ანუ „ქართლის“ სამეფო ანუ „ქართველთა სამეფო“.

ის გარემოება, რომ ცენტრი სამეფოსი, პოლიტიკური ვითარების გამო, გადატანილი იყო შიდა ქართლიდან ზემო ქართლში, საქმის ვითარებას, რასაკვირველია, არა სცვლის.

ტერიტორიული მოცულობა ქართველთა სამეფოსი (ქართლ-მესხეთის ფეოდალური სახელმწიფოსი) მე-9—10 საუკუნეთა განმავლობაში, როგორც ცნობილია, არ იყო ერთნაირი; მისი საზღვრები ხან შემოიფარგლებოდა მარტო მესხეთის (ზემო ქართლის) მხარეებით; ხან კი იგი მოიცავდა არა მარტო მესხეთის (ზემო ქართლის) და საკუთრივ ქართლის ტერიტორიებს. არამედ სანაპირო ქვეყნებსაც. (ასე, გარკვეულ პერიოდებში ქართველთა სამეფოს ფარგლებში შედიოდა ნაწილი ალბანეთისა — განჯა-ყარაბაღის მხარეები, და ეგრეთ-წოდებული „აღმოსავლეთის ქვეყნები“, ვიდრე ვანის ტბამდე სამხრეთით და ხალტოჰარიჭის თემამდე არზოუმის დასავლეთით).

იმ პერიოდებში, როდესაც ქართველთა სამეფოში ქართლ-მესხეთის ქვეყნებიდან შედიოდა მარტო მესხეთის (ზემო ქართლის) ქვეყნები, მას ზოგჯერ მიემართებოდა სახელწოდება „ტაო“. აქ საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ „ტაო“ ეწოდებოდა მას არა იმის გამო, რომ ამ პერიოდში იგი მარტო ტაოს პროვინციას შეიცავდა, არამედ იმის გამო, რომ ადმინისტრაციული ცენტრი ამ მხარეთა იყო ტაოში. წყაროების ჩვენებათა მიხედვით სრულიად ზუსტად ირკვევა, რომ „ტაო“ ამ გაგებით, ე. ი. როგორც ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ერთეული, შეიცავდა არა მარტო ტაოს, და არა მარტო ტაო-კლარჯეთს, არამედ მესხეთის (ზემო ქართლის) ყველა მხარეს (ე. ი. ზემოთ ჩამოთვლილს შემდეგ 9 პროვინციას: სამცხე, ჯავახეთი, არტაან-კოლა, შავშეთი, აქარა, ნიგალი, კლარჯეთი, ტაონი და სპერი)¹.

ხოლო აქ საჭიროა ხაზი გავუსვათ შემდეგს უაღრესად მნიშვნელოვანს პოლიტიკურ ფაქტს.

როგორც აღვნიშნეთ, საზღვრები ქართველთა სამეფოსი დროთა მანძილზე იცვლებოდა, იგი ზოგჯერ განიცდიდა პოლიტიკურ კრიზისებს და ტერიტორიის შემცირებას, ასევე იგი განიცდიდა პოლიტიკურ წარმატებებსა და ტერიტორიის გაფართოებას, მაგრამ ძირითადი პოლიტიკურ-იდეოლოგიური სახელმწიფოებრივი კონცეფცია უცვლელი რჩება. სახელდობრ, ყველა ამ პერიოდში, როგორც პოლიტიკური კრიზისების, ისე პოლიტიკური წარმატებების პერიოდებში. მაგისტრალური ხაზი ქართველთა სამეფოს პოლიტიკური იდეოლოგიისა ის იყო, რომ ეს სახელმწიფო კი არ არის რომელიმე პროვინციული სამფლობელო, რომელიმე ცალკე კუთხური ერთეული, არამედ იგი არის პოლიტიკური მემკვიდრე ძველი იბერიის ერთი მთლიანი სახელმწიფოსი. ამის გამო ყველა პერიოდში, მე-9—10 საუკუნეთა მანძილზე, ამ

¹ იხ. მათიანე ქართლისა, გვ. *468/242, *461—464/237—239.

სახელმწიფოს ოფიციალური სახელწოდება ყოველთვის იყო: „ქართველთა სამეფო“, ხოლო მისი მეთაური ატარებდნენ ტიტულს: „ქართველთა მეფე“, „ქართველთა კურაპალატი“.

ეს იდეოლოგია, რომ ქართველთა სამეფო არ არის პროვინციული კუთხური სამფლობელო, არამედ არის პოლიტიკური მემკვიდრე ერთი მთლიანი ძველი იბერიის სახელმწიფოსი, მკაფიოდ არის გამოვლინებული, კერძოდ, გიორგი მერჩულის ძეგლში¹.

უნდა აღინიშნოს ამასთანავე ისიც, რომ ამ იდეოლოგიამ მე-9—10 საუკუნეებში გზა გააკაფა საქართველოს გარეთაც და საერთაშორისო ცნობა მიიღო. ყველა თანამედროვე უცხოელი ავტორი მე-9—10 საუკუნეთა (როგორც, მაგალითად, ბიზანტიელი ავტორი კონსტანტინე პორფიროგენეტი, ასევე სომეხთა ისტორიკოსები), რომლებიც ეხებიან ამ სახელმწიფოს, მოიხსენებენ მას არა ტაო-კლარჯეთის სახელით, არა რომელიმე სხვა პროვინციული სამფლობელოს სახელით, არამედ უწოდებენ მას იბერიის სახელმწიფოს, ქართველთა სახელმწიფოს.

¹ აღსანიშნავია, რომ თვით კახეთისა და ჰერეთის სამთავროებს, რომლებიც დამოუკიდებელი სამფლობელოების სახით არსებობდნენ მე-9—10 საუკუნეებში, გიორგი მერჩულე არა სცნობს ცალკე პოლიტიკურ ერთეულებად და მიაჩნია ისინი განუყოფელ ნაწილად ქართველთა სახელმწიფოსი. ეს მკაფიოდ ჩანს მისი თხზულების უკანასკნელი, დამაბოლოებელი თავიდან, სადაც საქართველოს მცფე-მთავართა და ხელისუფალთა ჩამოთვლის დროს, გიორგი მერჩულე არ უთმობს მათ შორის ადგილს კახეთისა და ჰერეთის მთავრებს.